అథ చతుర్థాధ్యాయస్య తృతీయం జ్యోతిర్బ్రాహ్మణమ్

<u>శ్రీ శంకరుల సంబంధ భాష్యము</u> **:** జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ ఇతి అస్య అభిసంబంధః। విజ్ఞానమయః ఆత్మా సాక్షాద్ అపరోక్షాద్ బ్రహ్మ సర్వాంతరః పరః ఏవ, నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా (బృ.ఉ. 3-7-23), నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ (3-8-11) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। సః ఏవ ఇహ ప్రవిష్టో (1-4-7) వదనా దిలింగః, అస్తి వ్యతిరిక్తః ఇతి మధుకాండే అజాతశత్రుసంవాదే ప్రాణాదికర్తృత్వభోక్తృత్వప్రత్యాఖ్యానేన అధిగతః అపి సన్ పునః ప్రాణనాదిలింగమ్ ఉపన్యస్య ఔషస్తప్రశ్నే (3-4-1) ప్రాణనాదిలింగో యః సామాన్యేన అధిగతః ప్రాణేన ప్రాణితి ఇత్యాదినా, దృష్టేర్ద్రష్టా (3-4-2) ఇత్యాదినా అలుప్తశక్తిస్వభావః అధిగతః।।

తస్య చ పరోపాధినిమిత్తః సంసారః, యథా రజ్జూషరశుక్తికాగగనాదిషు సర్పోదకరజతమలినత్వాది పరాధ్యారోపణ నిమిత్తమ్ ఏవ, న స్వతః। నిరుపాధికో నిరుపాఖ్యో నేతి నేతీతి (3-9) వ్యపదేశ్యః సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాంతర ఆత్మా (3-5) బ్రహ్మాక్షరం (3-8) అంతర్యామీ ప్రశాస్తా (3-7) ఔపనిషదః పురుషో విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ (3-9) ఇతి అధిగతమ్।।

ఇదానీం జాగ్రత్స్వప్నాదిద్వారేణ ఏవ మహతా తర్కేణ విస్తరతః అధిగమః కర్తవ్యః, అభయం ప్రాపయితవ్యమ్। సద్భావః చ ఆత్మనో విప్రతిపత్త్యాశంకానిరాకరణద్వారేణ। వ్యతిరిక్తత్వం శుద్ధత్వం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్ అలుప్తశక్తిస్వరూపత్వం నిరతిశయానందస్వాభావ్యమ్ అద్వైతత్వం చ అధిగంతవ్యమ్ ఇతి ఇదమ్ ఆరభ్యతే। ఆఖ్యాయికా తు విద్యాసంప్రదానగ్రహణవిధిప్రకాశనార్థా విద్యాస్తుతయే చ విశేషతః వరదానాదిసూచనాత్.

జనకగ్ం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ స మేనే న వదిష్య ఇత్యథ హ యజ్జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సమూదాతే తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే తగ్ం హాస్మై దదౌ తగ్ం హ సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ ।। 1

జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ। సః చ గచ్ఛన్ ఏవం **మేనే** చింతితవాన్ - **న వదిష్యే** కించిద్ అపి రాజ్ఞే। గమనప్రయోజనం తు యోగక్షేమార్థమ్। న వదిష్యే ఇత్యేవంసంకల్పః అపి యాజ్ఞవల్క్యో యద్ యత్ జనకః పృష్ట వాన్ తత్ తత్ ప్రతిపేదే। తత్ర కో హేతుః సంకల్పితస్య అన్యథాకరణే? ఇతి అత్ర ఆఖ్యాయికామ్ ఆచష్టే।।

పూర్వత్ర కిల జనకయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాదః ఆసీద్ అగ్నిహోత్రే నిమిత్తే। తత్ర జనకస్య అగ్నిహోత్రవిషయం విజ్ఞానమ్ ఉపలభ్య పరితుష్టో **యాజ్ఞవల్క్యః తస్మై** జనకాయ **హ** కిల **వరం దదౌ**। **సః చ జనకో హ కామప్రశ్నమ్ ఏవ** వరం **వవ్రే** వృతవాన్। **తం చ** వరం **హ అస్మై దదౌ యాజ్ఞవల్క్యః**। తేన వరప్రదానసామర్థ్యేన అవ్యాచిఖ్యాసుమ్ అపి యాజ్ఞవల్క్యం తూష్ణీం స్థితమ్ అపి **సమ్రాడ్ ఏవ** జనకః **పూర్వం పప్రచ్ఛ**। తత్ర ఏవ అనుక్తిః బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మణా విరుద్ధత్వాత్, విద్యాయాః చ స్వాతంత్ర్యాత్। స్వతంత్రా హి బ్రహ్మవిద్యా సహకారిసాధనాంతరనిరపేక్షా పురుషార్థసాధనా ఇతి చ।। 1

యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి ।।

హే **యాజ్ఞవల్క్య** ఇతి ఏవం సంబోధ్య అభిముఖీకరణాయ, **కింజ్యోతిః అయం పురుషః**? **ఇతి**। కిమ్ అస్య పురుషస్య జ్యోతిః యేన జ్యోతిషా వ్యవహరతి, సః అయం కింజ్యోతిః? అయం ప్రాకృతః కార్యకరణసంఘాతరూపః శిరఃపాణ్యాదిమాన్ పురుషః పృచ్ఛ్యతే। కిమ్ అయం స్వావయవబాహ్యేన జ్యోతిరంతరేణ వ్యవహరతి? ఆహో స్విత్ స్వావయవమధ్యపాతినా జ్యోతిషా జ్యోతిష్కార్యమ్ అయం పురుషో నిర్వర్తయతి? ఇతి ఏతద్ అభిప్రేత్య పృచ్ఛతి।।

<u>ప్రశ్న</u> **:** కిం చ అతః? యది వ్యతిరిక్తేన యది వా అవ్యతిరిక్తేన జ్యోతిషా జ్యోతిష్కార్యం నిర్వర్తయతి?

సమాధానము : శృణు తత్ర కారణమ్। యది వ్యతిరిక్తేన ఏవ జ్యోతిషా జ్యోతిష్కార్యనిర్వర్తకత్వమ్ అస్య స్వభావో నిర్ధారితో భవతి, తతః అదృష్టజ్యోతిష్కార్యవిషయే అపి అను మాస్యామహే వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తమ్ ఏవ ఇదం కార్యమ్ ఇతి। అథ అవ్యతిరిక్తేన ఏవ స్వాత్మనా జ్యోతిషా వ్యవహరతి, తతః అప్రత్యక్షే అపి జ్యోతిషి జ్యోతిష్కార్య దర్శనే అవ్యతిరిక్తమ్ ఏవ జ్యోతిః అనుమేయమ్। అథ అనియమః ఏవ, వ్యతి రిక్తమ్ అవ్యతిరిక్తం వా జ్యోతిః పురుషస్య వ్యవహారహేతుః, తతః అనధ్యవసాయః ఏవ జ్యోతిర్విషయే। ఇత్యేవం మన్వానః పృచ్ఛతి జనకో యాజ్ఞవల్క్యమ్, కింజ్యోతిరయం పురుషః? ఇతి।।

పూర్వపక్షము : నను ఏవమ్ అనుమానకౌశలే జనకస్య కిం ప్రశ్నేన? స్వయమ్ ఏవ కస్మాత్ న ప్రతిపద్యతే? ఇతి।।

సిద్ధాంతము : సత్యమ్ ఏతత్। తథాపి లింగలింగిసంబంధవిశేషాణామ్ అత్యంతసౌక్ష్మ్యాద్ దురవబోధ్యతాం మన్యతే బహూనామ్ అపి పండితానామ్। కిముత ఏకస్య? అతః ఏవ హి ధర్మ సూక్ష్మనిర్ణయే పరిషద్వ్యాపారః ఇష్యతే, పురుషవిశేషః చ అపేక్ష్యతే, దశావరా పరిషత్త్రయో వైకో వేతి (మనుస్మృతిః, 12-109)। తస్మాద్ యద్యపి అనుమానకౌశలం రాజ్ఞః తథాపి తు యుక్తో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రష్టుమ్, విజ్ఞానకౌశలతారతమ్యోపపత్తేః పురుషాణామ్। అథవా శ్రుతిః స్వయమ్ ఏవ ఆఖ్యాయి కావ్యాజేన అనుమాన మార్గమ్ ఉపన్యస్య అస్మాన్ బోధయతి పురుషమతిమ్ అనుసరంతీ। యాజ్ఞవల్క్యః అపి జనకాభి ప్రాయాభిజ్ఞతయా వ్యతిరిక్తమ్ ఆత్మజ్యోతిః బోధయిష్యన్ జనకం వ్యతిరిక్తప్రతిపాదకమ్ ఏవ లింగం ప్రతిపేదే। యథా ---

ఆదిత్యజ్యోతిస్సమ్రాడితి హోవాచాదిత్యేఽనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ।। 2

ప్రసిద్ధం **ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడ్ ఇతి హ ఉవాచ**। కథమ్? **ఆదిత్యేన ఏవ** స్వావయవ సంఘాతవ్యతిరిక్తేన చక్షుషః అనుగ్రాహకేణ **జ్యోతిషా** అయం ప్రాకృతః పురుషః **ఆస్తే** ఉపవిశతి, **పల్యయతే** పర్యేతి క్షేత్రమ్ అరణ్యం వా తత్ర గత్వా **కర్మ కురుతే, విప ల్యేతి** విపర్యేతి చ యథాగతమ్। అత్యంత వ్యతిరిక్తజ్యోతిష్ట్వప్రదర్శనార్థమ్ అనేకవిశేషణమ్। బాహ్యానేక జ్యోతిఃప్రదర్శనం చ లింగస్య అవ్యభిచారిత్వప్రదర్శనార్థమ్। ఏవమ్ ఏవ ఏతద్ యాజ్ఞవల్క్య।। 2

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి చంద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి చంద్రమసైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ।। 3

తథా అస్తమితే ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిః ఏవ అయం పురుషః ఇతి। చంద్రమాః ఏవ అస్య జ్యోతిః।। 3

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చంద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యగ్నినైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ।। 4

అస్తమితే ఆదిత్యే చంద్రమసి అస్తమితే అగ్నిః జ్యోతిః।। 4

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చంద్రమస్యస్తమితే శాంతేఽగ్నౌ కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి వాగేవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి వాచైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి ।।

శాంతే అగ్నౌ వాగ్ జ్యోతిః। వాగ్ ఇతి శబ్దః పరిగృహ్యతే। శబ్దేన విషయేణ శ్రోత్రమ్ ఇంద్రియం దీప్యతే। శ్రోత్రేంద్రియే సంప్రదీప్తే మనసి వివేకః ఉపజాయతే। తేన మనసా బాహ్యం చేష్టాం ప్రతిపద్యతే -- మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి (బృ.ఉ. 1-5-3) ఇతి బ్రాహ్మణమ్।।

అవతారిక : కథం పునః వాగ్ జ్యోతిః? ఇతి। వాచో జ్యోతిష్ట్వమ్ అప్రసిద్ధమ్ ఇత్యతః ఆహ ---

తస్మాద్వై సమ్రాడపి యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ।। 5

తస్మాద్ వై సమ్రాట్, యస్మాద్ వాచా జ్యోతిషా అనుగృహీతః అయం పురుషో వ్యవహరతి, తస్మాత్ ప్రసిద్ధమ్ ఏతద్ వాచో జ్యోతిష్ట్వమ్। కథమ్? **అపి యత్ర** యస్మిన్ కాలే ప్రావృషి ప్రాయేణ మేఘాం ధకారే సర్వజ్యోతిప్రత్యస్తమయే స్వః అపి **పాణిః హస్తో** న వి స్పష్టం **నిర్జ్ఞాయతే, అథ** తస్మిన్ కాలే సర్వచేష్టానిరోధే ప్రాప్తే బాహ్యజ్యోతిషః అభావాత్ **యత్ర వాగ్ ఉచ్చరతి**, శ్వా వా భషతి, గర్దభో వా రౌతి, **ఉప ఏవ తత్ర న్యేతి**। తేన శబ్దేన జ్యోతిషా శ్రోత్రమనసోః నైరంతర్యం భవతి। తేన జ్యోతిష్కార్యత్వం వాక్ ప్రతిపద్యతే। తేన వాచా జ్యోతిషోప న్యేతి ఏవ ఉపగచ్ఛతి ఏవ, తత్ర సంనిహితో భవతి ఇతి అర్థః। తత్ర చ కర్మ కురుతే విపల్యేతి। తత్ర వాగ్జ్యోతిషో గ్రహణం గంధాదీనామ్ ఉపలక్షణార్థమ్। గంధాదిభిః అపి హి ఘ్రాణాదిషు అనుగృహీతేషు ప్రవృత్తి నివృత్త్యాదయో భవంతి। తేన తైః అపి అనుగ్రహో భవతి కార్యకరణసంఘాతస్య।।

ఏవమ్ ఏవ ఏతద్ యాజ్ఞవల్క్య।। 5

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చంద్రమస్యస్తమితే శాంతేఽగ్నౌ శాంతాయాం వాచి కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి ।।

శాంతాయాం పునః **వాచి**, గంధాదిషు అపి చ శాంతేషు బాహ్యేషు అనుగ్రాహకేషు, సర్వప్రవృత్తినిరోధః ప్రాప్తః అస్య పురుషస్య। ఏతద్ ఉక్తం భవతి -- జాగ్రద్విషయే బహిర్ముఖాని కరణాని చక్షురాదీని ఆదిత్యజ్యోతిర్భిః అనుగృహ్యమాణాని యదా, తదా స్ఫుటతరః సంవ్యవహారః అస్య పురుషస్య భవతి ఇతి। ఏవం తావత్ జాగరితే స్వావయవసంఘాతవ్యతిరిక్తేన ఏవ జ్యోతిషా జ్యోతిష్కార్యసిద్ధిః అస్య పురుషస్య దృష్ట్వా తస్మాత్ తే వయం మన్యామహే -- సర్వబాహ్యజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయే అపి స్వప్నసుషుప్తికాలే జాగరితే చ తాదృగవస్థాయాం స్వావయవ సంఘాతవ్యతిరిక్తేన ఏవ జ్యోతిషా జ్యోతిష్కార్యసిద్ధిః అస్య ఇతి। దృశ్యతే చ స్వప్నే జ్యోతిష్కార్యసిద్ధిః -- బంధుసంగమనవియోగదర్శనం దేశాంతరగమనాది చ । సుషుప్తాత్ చ ఉత్థానమ్ -- సుఖమ్ అహమ్ అస్వాప్సం న కించిద్ అవేదిషమ్ ఇతి। తస్మాద్ అస్తి వ్యతిరిక్తం కిమపి జ్యోతిః। **కిం** పునః తత్ శాంతాయాం వాచి **జ్యోతిః** భవతి? ఇతి।। **<u>అవతారిక :</u>** ఉచ్యతే ---

ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి ।। 6

ఆత్మా ఏవ అస్య జ్యోతిః భవతి ఇతి। ఆత్మా ఇతి కార్యకరణస్వావయవసంఘాతవ్యతిరిక్తం కార్యకరణావభాసకమ్ ఆదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిర్వత్ స్వయమ్ అన్యేన అనవభాస్యమానమ్ అభిధీయతే జ్యోతిః। అంతఃస్థం చ తత్పారిశేష్యాత్। కార్యకరణవ్యతిరిక్తం తద్ ఇతి తావత్ సిద్ధమ్। యత్ చ కార్యకరణవ్యతిరిక్తం కార్యకరణసంఘాతానుగ్రాహకం చ జ్యోతిః తద్ బాహ్యైః చక్షురాదికరణైః ఉపలభ్యమానం దృష్టమ్। న తు తథా తత్ చక్షురాదిభిః ఉపలభ్యతే ఆదిత్యాదిజ్యోతిష్షు ఉపరతేషు। కార్యం తు జ్యోతిషో దృశ్యతే యస్మాత్ తస్మాత్ **ఆత్మనా ఏవ అయం జ్యోతిషా ఆస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతి ఇతి**। తస్మాత్ నూనమ్ అంతఃస్థం జ్యోతిః ఇతి అవగమ్యతే। కిం చ ఆదిత్యాది జ్యోతిర్విలక్షణం తద్ అభౌతికం చ। సః ఏవ హేతుః యత్ చక్షురాద్యగ్రాహ్యత్వమ్, ఆదిత్యాదివత్।।

<u>లోకాయత పూర్వపక్షము:</u> న। (సంగ్రహము) సమానజాతీయేన ఏవ ఉపకారదర్శనాత్। (వివరణము) యద్ ఆదిత్యాదివిలక్షణం జ్యోతిరంతరం సిద్ధమ్ ఇతి, ఏతద్ అసత్। కస్మాత్? ఉప క్రియమాణసమానజాతీయేన ఏవ ఆదిత్యజ్యోతిషా కార్యకరణసంఘాతస్య భౌతికస్య భౌతికేన ఏవ ఉపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే। యథాదృష్టం చ ఇదమ్ అనుమేయమ్। యది నామ కార్యకరణాద్ అర్థాంతరం తదుపకారకమ్ ఆదిత్యాదివత్ జ్యోతిః, తథాపి కార్యకరణసంఘాతసమానజాతీయమ్ ఏవ అనుమేయమ్, కార్యకరణసంఘాతోపకారకత్వాత్,

ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్। యత్ పునః అంతః స్థత్వాద్ అప్రత్యక్షత్వాత్ చ వైలక్షణ్యమ్ ఉచ్యతే, తత్ చక్షురాది జ్యోతిర్భిః అనైకాంతికమ్। యతః అప్రత్యక్షాణి అంతఃస్థాని చ చక్షురాదిజ్యోతీంషి భాంతి కాని ఏవ। తస్మాత్ తవ మనోరథమాత్రమ్ -- విలక్షణమ్ ఆత్మజ్యోతిః సిద్ధమ్ ఇతి।।

కార్యకరణసంఘాతభావభావిత్వాత్ చ సంఘాతధర్మత్వమ్ అనుమీయతే జ్యోతిషః। సామాన్యతోదృష్టస్య చ అనుమానస్య వ్యభిచారిత్వాద్ అప్రామాణ్యమ్। సామాన్యతోదృష్టబలేన హి భవాన్ ఆదిత్యాదివద్ వ్యతిరిక్తం జ్యోతిః సాధయతి కార్యకరణేభ్యః। న చ ప్రత్యక్షమ్ అనుమానేన బాధితుం శక్యతే। అయమ్ ఏవ తు కార్యకరణసంఘాతః ప్రత్యక్షం పశ్యతి శృణోతి మనుతే విజానాతి చ। యది నామ జ్యోతిరంతరమ్ అస్య ఉపకారకం స్యాద్ ఆదిత్యాదివత్, న తద్ ఆత్మా స్యాద్ జ్యోతిరంతరమ్, ఆదిత్యాదివద్ ఏవ। యః ఏవ తు ప్రత్యక్షం దర్శనాదిక్రియాం కరోతి సః ఏవ ఆత్మా స్యాత్ కార్యకరణసంఘాతః, న అన్యః, ప్రత్యక్ష విరోధే అనుమానస్య అప్రామాణ్యాత్।।

సిద్ధాంతము : నను అయమ్ ఏవ చేద్ దర్శనాదిక్రియాకర్తా ఆత్మా సంఘాతః కథమ్ అవికలస్య ఏవ అస్య దర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వం కదాచిద్ భవతి కదాచిత్ న ఇతి?

పూర్వపక్షము : న ఏషః దోషః, (సంగ్రహము) దృష్టత్వాత్। (వివరణము) న హి దృష్టే అనుపపన్నం నామ। న హి ఖద్యోతే ప్రకాశాప్రకాశకత్వేన దృశ్యమానే కారణాంతరమ్ అనుమేయమ్। అనుమేయత్వే చ కేనచిత్ సామాన్యాత్ సర్వం సర్వత్ర అనుమేయం స్యాత్। తత్ చ అనిష్టమ్। న చ పదార్థస్వభావో న అస్తి। న హి అగ్నేః ఉష్ణస్వాభావ్యమ్ అన్యనిమిత్తమ్, ఉదకస్య వా శైత్యమ్। ప్రాణిధర్మాధర్మాద్యపేక్షమ్ ఇతి చేత్, ధర్మాధర్మాదేః నిమిత్తాంతరాపేక్షస్వభావప్రసంగః। అస్తు ఇతి చేత్ న। తదనవస్థాప్రసంగః। సః చ అనిష్టః।।

సిద్ధాంతము : న। (సంగ్రహము) స్వప్నస్మృత్యోః దృష్టస్య ఏవ దర్శనాత్। (వివరణము) యద్ ఉక్తం స్వభావవాదినా దేహస్య ఏవ దర్శనాదిక్రియా న వ్యతిరిక్తస్య ఇతి, తత్ న। యది హి దేహస్య ఏవ దర్శనా దిక్రియా స్వప్నే దృష్టస్య ఏవ దర్శనం న స్యాత్। అంధః స్వప్నం పశ్యన్ దృష్టపూర్వమ్ ఏవ పశ్యతి, న శాకద్వీపాదిగతమ్ అదృష్టరూపమ్। తతః చ ఏతత్ సిద్ధం భవతి। యః స్వప్నే పశ్యతి దృష్టపూర్వం వస్తు, సః ఏవ పూర్వం విద్యమానే చక్షుషి అద్రాక్షీత్, న దేహః ఇతి। దేహః చేద్ ద్రష్టా, సః యేన అద్రాక్షీత్ తస్మిన్ ఉద్ధృతే చక్షుషి స్వప్నే తద్ ఏవ దృష్టపూర్వం న పశ్యేత్। అస్తి చ లోకే ప్రసిద్ధిః -- పూర్వం దృష్టం మయా హిమవతః శృంగమ్ అద్య అహం స్వప్నే అద్రాక్షమ్ ఇతి ఉద్ధృతచక్షుషామ్ అంధానామ్ అపి। తస్మాద్ అనుద్ధృతే అపి చక్షుషి యః స్వప్నదృక్ సః ఏవ ద్రష్టా, న దేహః ఇతి అవగమ్యతే।।

తథా స్మృతౌ। ద్రష్టృస్మర్త్రోః ఏకత్వే సతి యః ఏవ ద్రష్టా సః ఏవ స్మర్తా। యదా త ఏవం తదా నిమీలితాక్షః అపి స్మరన్ దృష్టపూర్వం యద్ రూపం తద్ దృష్టవద్ ఏవ పశ్యతి ఇతి। తస్మాద్ యత్ నిమీలితం తత్ న ద్రష్టృ। యత్ నిమీలితే చక్షుషి స్మరద్ రూపం పశ్యతి తద్ ఏవ అనిమీలితే అపి చక్షుషి ద్రష్టృ ఆసీద్ ఇతి అవగమ్యతే। మృతే చ దేహే అవికలస్య ఏవ చ రూపాదిదర్శనాభావాత్। దేహస్య ఏవ ద్రష్టృత్వే మృతే అపి దర్శనాదిక్రియా స్యాత్। తస్మాద్ యదపాయే దేహే దర్శనం న భవతి, యద్భావే చ భవతి, తద్ దర్శనాదిక్రియాకర్తృ, న దేహః ఇతి అవగమ్యతే।।

పూర్వపక్షము : చక్షురాదీని ఏవ దర్శనాది క్రియాకర్తౄణి ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : యద్ అహమ్ అద్రాక్షం తత్ స్పృశామి ఇతి భిన్నకర్తృకత్వే ప్రతిసంధానానుపపత్తేః।।

పూర్వపక్షము : మనః తర్హి ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : మనసః అపి విషయత్వాద్ రూపాదివద్ ద్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తిః। తస్మాద్ అంతఃస్థం వ్యతిరిక్తమ్ ఆదిత్యాదివద్ ఇతి సిద్ధమ్।।

యద్ ఉక్తం కార్యకరణసంఘాతసమానజాతీయమ్ ఏవ జ్యోతిరంతరమ్ అనుమేయమ్, ఆదిత్యాదిభిః తత్సమానజాతీయైః ఏవ ఉపక్రియమాణత్వాద్ ఇతి, తద్ అసత్। ఉపకార్యోపకారకభావస్య అనియమదర్శనాత్। కథమ్? పార్థివైః ఇంధనైః పార్థివత్వసమానజాతీయైః తృణోలపాదిభిః అగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే। న చ తావతా తత్సమానజాతీయైః ఏవ అగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః సర్వత్ర అనుమేయః స్యాత్। యేన ఉదకేన అపి ప్రజ్వలనోపకారో భిన్నజాతీయేన వైద్యుతస్య అగ్నేః జాఠరస్య చ క్రియమాణో దృశ్యతే। తస్మాద్ ఉపకార్యోపకారకభావే సమానజాతీయాసమానజాతీయనియమో న అస్తి। కదాచిత్ సమానజాతీయా మనుష్యాః మనుష్యైః ఏవ ఉప క్రియంతే, కదాచిత్ స్థావరపశ్వాదిభిః చ భిన్నజాతీయైః। తస్మాద్ అహేతుః కార్యకరణసంఘాతసమానజాతీయైః ఏవ ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్భిః ఉపక్రియమాణత్వాద్ ఇతి।।

యత్ పునః ఆత్థ -- చక్షురాదిభిః ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వద్ అదృశ్యత్వాద్ ఇతి అయం హేతుః జ్యోతిరంతరస్య అంతఃస్థత్వం వైలక్షణ్యం చ న సాధయతి, చక్షురాదిభిః అనైకాంతికత్వాద్ ఇతి -- తద్ అసత్। చక్షురాదికరణేభ్యః అన్యత్వే సతి ఇతి హేతోః విశేషణత్వోపపత్తేః।।

కార్యకరణసంఘాతధర్మత్వం జ్యోతిషః ఇతి యద్ ఉక్తం తత్ న। అనుమానవిరోధాత్। ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్ కార్యకరణసంఘాతాద్ అర్థాంతరం జ్యోతిః ఇతి హి అనుమానమ్ ఉక్తమ్। తేన విరుధ్యతే ఇయం ప్రతిజ్ఞా -- కార్యకరణసంఘాతధర్మత్వం జ్యోతిషః ఇతి। తద్భావభావిత్వం తు అసిద్ధమ్, మృతే దేహే జ్యోతిషః అదర్శనాత్। సామాన్యతో దృష్టస్య అనుమానస్య అప్రామాణ్యే సతి పానభోజనాదిసర్వవ్యవహారలోపప్రసంగః। సః చ అనిష్టః। పానభోజనాదిషు హి క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిమ్ ఉపలబ్ధవతః తత్సామాన్యాత్ పానభోజనాద్యుపాదానం దృశ్యమానం లోకే న ప్రాప్నోతి। దృశ్యంతే హి ఉపలబ్ధపానభోజనాః సామాన్యతః పునః పానభోజనాంతరైః క్షుత్పిపాసాది నివృత్తిమ్ అనుమిన్వంతః తాదర్థ్యేన ప్రవర్తమానాః।।

యద్ ఉక్తమ్ -- అయమ్ ఏవ తు దేహో దర్శనాదిక్రియాకర్తా ఇతి, తత్ ప్రథమమ్ ఏవ పరిహృతం స్వప్నస్మృత్యోః దేహాదర్థాంతరభూతో ద్రష్టా ఇతి। అనేన ఏవ జ్యోతిరంతరస్య అనాత్మత్వమ్ అపి ప్రత్యుక్తమ్। యత్ పునః ఖద్యోతాదేః కాదాచిత్కం ప్రకాశమ్ అప్రకాశకత్వమ్, తద్ అసత్। పక్షాద్యవయవసంకోచవికాసనిమిత్తత్వాత్ ప్రకాశాప్రకాశకత్వస్య। యత్ పునః ఉక్తం ధర్మాధర్మయోః అవశ్యం ఫలదాతృత్వం స్వభావః అభ్యుపగంతవ్యః ఇతి, తదభ్యుపగమే భవతః సిద్ధాంతహానాత్। ఏతేన అనవస్థాదోషః ప్రత్యుక్తః। తస్మాద్ అస్తి వ్యతిరిక్తం చ అంతఃస్థం జ్యోతిః ఆత్మా ఇతి।। 6

అవతారిక: యద్యపి వ్యతిరిక్తత్వాది సిద్ధమ్, తథాపి సమానజాతీయానుగ్రాహకత్వదర్శననిమిత్తభ్రాంత్యా కరణానామ్ ఏవ అన్యతమో వ్యతిరిక్తో వా ఇతి అవివేకతః పృచ్ఛతి ---

కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యంతర్జ్యోతిః పురుషః ।।

కతమః ఇతి। న్యాయసూక్ష్మతాయాః దుర్విజ్ఞేయత్వాద్ ఉపపద్యతే భ్రాంతిః। అథవా శరీరవ్యతిరిక్తే సిద్ధే అపి కరణాని సర్వాణి విజ్ఞానవంతి ఇవ। వివేకతః ఆత్మనః అనుపలబ్ధత్వాత్। అతః అహం పృచ్ఛామి -- **కతమః ఆత్మా? ఇతి**। కతమః అసౌ దేహేంద్రియప్రాణమనస్సు యః త్వయా ఉక్తః ఆత్మా యేన జ్యోతిషా ఆస్తే ఇతి ఉక్తమ్? అథవా **యః అయమ్ ఆత్మా** త్వయా అభిప్రేతో **విజ్ఞానమయః**, సర్వే ఇమే ప్రాణాః విజ్ఞానమయాః ఇవ, ఏషు **ప్రాణేషు** కతమః? యథా సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు, సర్వే ఇమే తేజస్వినః, కతమః ఏషు షడంగవిత్? ఇతి।।

పూర్వస్మిన్ వ్యాఖ్యానే కతమః ఆత్మా? ఇతి ఏతావద్ ఏవ ప్రశ్నవాక్యమ్। యః అయం విజ్ఞానమయః ఇతి ప్రతివచనమ్। ద్వితీయే తు వ్యాఖ్యానే ప్రాణెషు ఇత్యేవ మంతం ప్రశ్నవాక్యమ్। అథవా సర్వమ్ ఏవ ప్రశ్నవాక్యమ్, **విజ్ఞానమయో హృది అంతర్జ్యోతిః పురుషః** కతమః? ఇత్యేతదంతమ్।।.

యో ऽయం విజ్ఞానమయః ఇత్యేతస్య శబ్దస్య నిర్ధారితార్థవిశేషవిషయత్వమ్। కతమ ఆత్మేతి ఇతిశబ్దస్య ప్రశ్నవాక్యపరిసమాప్త్యర్థత్వమ్, వ్యవహితసంబంధమ్ అంతరేణ యుక్తమ్ ఇతి కృత్వా, కతమ ఆత్మేతి ఇత్యేవమంతమ్ ఏవ ప్రశ్నవాక్యమ్। యో ऽయమిత్యాది పరం సర్వమ్ ఏవ ప్రతివచనమ్ ఇతి నిశ్చీయతే।।

యః అయం ఇతి ఆత్మనః ప్రత్యక్షత్వాత్ నిర్దేశః। **విజ్ఞానమయో** విజ్ఞానప్రాయః, బుద్ధివిజ్ఞానోపాధి సంపర్కావివేకాద్ విజ్ఞానమయః ఇతి ఉచ్యతే। బుద్ధివిజ్ఞానసంపృక్తః ఏవ హి యస్మాద్ ఉపలభ్యతే। రాహుః ఇవ చంద్రాదిత్యసంపృక్తః। బుద్ధిః హి సర్వార్థకరణమ్, తమసి ఇవ ప్రదీపః పురః అవస్థితః। మనసా హ్యేవ పశ్యతి, మనసా శృణోతి, (బృ.ఉ. 1-5-3) ఇతి హి ఉక్తమ్। బుద్ధివిజ్ఞానాలోకవిశిష్టమ్ ఏవ హి సర్వం విషయజాతమ్ ఉపలభ్యతే। పురో ऽవస్థితప్రదీపాలోకవిశిష్టమ్ ఇవ తమసి। ద్వారమాత్రాణి తు అన్యాని కరణాని బుద్ధేః। తస్మాత్ తేన ఏవ విశేష్యతే విజ్ఞానమయః ఇతి।।

యేషాం పరమాత్మవిజ్ఞప్తివికారః ఇతి వ్యాఖ్యానమ్, తేషాం విజ్ఞానమయః, మనోమయః ఇత్యాదౌ విజ్ఞానమయశబ్దస్య అన్యార్థదర్శనాత్ (బృ.ఉ. 4-4-5) అశ్రౌతార్థతా అవసీయతే। సందిగ్ధః చ పదార్థః అన్యత్ర నిశ్చితప్రయోగదర్శనాత్ నిర్ధారయితుం శక్యః, వాక్యశేషాత్ నిశ్చితన్యాయబలాద్ వా। సధీః ఇతి చ ఉత్తరత్ర పాఠాత్, హృద్యంతః ఇతి వచనాద్ యుక్తం విజ్ఞానప్రాయత్వమ్ ఏవ।।

ప్రాణేషు ఇతి వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థా సప్తమీ, యథా వృక్షేషు పాషాణః ఇతి సామీప్యలక్షణా। ప్రాణేషు హి వ్యతిరేకావ్యతిరేకతా సందిహ్యతే ఆత్మనః। ప్రాణేషు ప్రాణేభ్యో వ్యతిరిక్తః ఇతి అర్థః। యో హి యేషు భవతి, సః తద్వ్యతిరిక్తో భవతి ఏవ, యథా పాషాణేషు వృక్షః।।

హృది, తత్ర ఏతత్ స్యాత్। ప్రాణేషు ప్రాణజాతీయా ఏవ బుద్ధిః స్యాద్ ఇత్యతః ఆహ హృది అంతః ఇతి। హృచ్ఛబ్దేన పుండరీకాకారో మాంసపిండః తాత్స్థ్యాద్బుద్ధిః హృత్। తస్యాం హృది బుద్ధౌ। **అంతః** ఇతి బుద్ధివృత్తివ్యతిరేకప్రదర్శనార్థమ్। **జ్యోతిః** అవభాసాత్మకత్వాద్ ఆత్మా ఉచ్యతే। తేన అవభాసకేన ఆత్మనా జ్యోతిషా ఆస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే, చేతనావాన్ ఇవ హి అయం కార్యకరణపిండః, యథా ఆదిత్యప్రకాశస్థో ఘటః।।

యథా వా మరకతాదిః మణిః క్షీరాదిద్రవ్యే ప్రక్షిప్తః పరీక్షణాయ, ఆత్మచ్ఛాయమ్ ఏవ తత్ క్షీరాది ద్రవ్యం కరోతి, తాదృగ్ ఏతద్ ఆత్మజ్యోతిః బుద్ధేః అపి హృదయాత్ సూక్ష్మత్వాద్ హృది అంతఃస్థమ్ అపి హృదయాదికం కార్యకరణసంఘాతం చ ఏకీకృత్య ఆత్మజ్యోతిశ్ఛాయం కరోతి, పారంపర్యేణ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యమ్, సర్వాంతరతమత్వాత్।।

బుద్ధిః తావత్ స్వచ్ఛత్వాద్ ఆనంతర్యాత్ చ ఆత్మచైతన్యజ్యోతిఃప్రతిచ్ఛాయా భవతి। తేన హి వివేకినామ్ అపి తత్ర ఆత్మాభిమానబుద్ధిః ప్రథమా। తతః అపి ఆనంతర్యాత్ మనసి చైతన్యావభాసతా బుద్ధిసంపర్కాత్। తతః ఇంద్రియేషు మనస్సంయోగాత్। తతః అనంతరం శరీరే, ఇంద్రియసంపర్కాత్। ఏవం పారంపర్యేణ కృత్స్నం కార్యకరణసంఘాతమ్ ఆత్మా చైతన్యస్వరూపజ్యోతిషా అవభాసయతి। తేన హి సర్వస్య లోకస్య కార్యకరణసంఘాతే తద్వృత్తిషు చ అనియతాత్మాభిమానబుద్ధిః యథా(ऽ)వివేకం జాయతే।।

తథా చ భగవతా ఉక్తం గీతాసు- యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః। క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత।। (భ.గీ. 13-33), యదాదిత్యగతం తేజః (భ.గీ. 15-12) ఇత్యాది చ। నిత్యో ऽనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామ్ (క.ఉ. 2-2-14) ఇతి చ కాఠకే। తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి (క.ఉ. 2-2-16) ఇతి చ। యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధః (తై.బ్రా. 3-12-9-7) ఇతి చ మంత్రవర్ణః। తేన అయం హృది అంతః జ్యోతిః।।

పురుషః। ఆకాశవత్ సర్వగతత్వాత్ పూర్ణః ఇతి పురుషః। నిరతిశయం చ అస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్, సర్వావభాసకత్వాత్ స్వయమ్ అన్యానవభాస్యత్వాత్ చ। సః ఏషః పురుషః స్వయమ్ ఏవ జ్యోతిస్స్వభావః, యం త్వం పృచ్ఛసి -- కతమ ఆత్మా? ఇతి।।

బాహ్యానాం జ్యోతిషాం సర్వకరణానుగ్రాహకాణాం ప్రత్యస్తమయే అంతఃకరణద్వారేణ హృది అంతః జ్యోతిః పురుషః ఆత్మా అనుగ్రాహకః కరణానామ్ ఇతి ఉక్తమ్। యదా అపి బాహ్యకరణానుగ్రాహకాణామ్ ఆదిత్యాదిజ్యోతిషాం సద్భావః, తదా అపి ఆదిత్యాదిజ్యోతిషాం పరార్థత్వాత్, కార్యకరణసంఘాతస్య అచైతన్యే స్వార్థానుపపత్తేః, స్వార్థజ్యోతిషః ఆత్మనః అనుగ్రహాభావే అయం కార్యకరణసంఘాతో న వ్యవహారాయ కల్పతే। ఆత్మజ్యోతిరనుగ్రహేణైవ హి సర్వదా సర్వః సంవ్యవహారః। యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమ్ (ఐ.ఉ. 3-2) ఇత్యాదిశ్రుత్యంతరాత్। సాభిమానో హి సర్వప్రాణిసంవ్యవహారః। అభిమానహేతుం చ మరకతమణిదృష్టాంతేన అవోచామ।।

అవతారిక : యద్యపి ఏవమ్ ఏతత్, తథాపి జాగ్రద్విషయే సర్వకరణాగోచరత్వాద్ ఆత్మజ్యోతిషో బుద్ధ్యాదిబాహ్యాభ్యంతరకార్యకరణవ్యవహారసన్నిపాతవ్యాకులత్వాత్ న శక్యతే తద్ జ్యోతిః ఆత్మాఖ్యం ముంజేషీకావత్ నిష్కృష్య దర్శయితుమ్ ఇత్యతః స్వప్నే దిదర్శయిషుః ప్రక్రమతే ---

స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసంచరతి ।।

సః సమానః సన్ ఉభౌ లోకౌ అనుసంచరతి। యః పురుషః స్వయమ్ ఏవ జ్యోతిరాత్మా, సః సమానః సదృశః సన్। కేన? ప్రకృతత్వాత్ సన్నిహితత్వాత్ చ హృదయేన। హృది ఇతి చ హృచ్ఛబ్దవాచ్యా బుద్ధిః ప్రకృతా సన్నిహితా చ। తస్మాత్ తయా ఏవ సామాన్యమ్।।

కిం పునః సామాన్యమ్? అశ్వమహిషవద్ వివేకతః అనుపలబ్ధిః। అవభాస్యా బుద్ధిః, అవభాసకం తద్ ఆత్మజ్యోతిః ఆలోకవత్। అవభాస్యావభాసకయోః వివేకతః అనుపలబ్ధిః ప్రసిద్ధా। విశుద్ధత్వాద్ హి ఆలోకః అవభాస్యేన సదృశో భవతి। యథా రక్తమ్ అవభాసయన్ రక్తసదృశో రక్తాకారో భవతి, యథా హరితం నీలం లోహితం చ అవభాసయన్ ఆలోకః తత్సమానో భవతి। తథా బుద్ధిమ్ అవభాసయన్ బుద్ధిద్వారేణ కృత్స్నం క్షేత్రమ్ అవభాసయతి ఇతి ఉక్తం మరకతమణినిదర్శనేన। తేన సర్వేణ సమానో బుద్ధిసామాన్యద్వారేణ।।

సర్వమయః ఇతి చ అతః ఏవ వక్ష్యతి (4-4-5)। తేన అసౌ కుతశ్చిత్ ప్రవిభజ్య ముంజేషీకావత్ స్వేన జ్యోతీరూపేణ దర్శయితుం న శక్యతే ఇతి, సర్వవ్యాపారం తత్ర అధ్యారోప్య నామరూపగతమ్, జ్యోతిర్ధర్మం చ నామరూపయోః, నామరూపే చ ఆత్మజ్యోతిషి, సర్వో లోకో మోముహ్యతే -- అయమ్ ఆత్మా న అయమ్ ఆత్మా, ఏవంధర్మా న ఏవంధర్మా, కర్తా అకర్తా, శుద్ధః అశుద్ధో బద్ధో ముక్తః, స్థితో గతః ఆగతః, అస్తి న అస్తి ఇత్యాదివికల్పైః। అతః సమానః సన్ **ఉభౌ లోకౌ** ప్రతిపన్నప్రతిపత్తవ్యౌ ఇహలోకపరలోకౌ ఉపాత్తదేహేంద్రియాది సంఘాతత్యాగాన్యోపాదానసంతానప్రబంధశతసన్నిపాతైః **అను** క్రమేణ **సంచరతి**। ధీసాదృశ్యమ్ ఏవ ఉభయ లోకసంచరణహేతుః న స్వతః ఇతి।।

అవతారిక : తత్ర నామరూపోపాధిసాదృశ్యం భ్రాంతినిమిత్తం యత్ తద్ ఏవ హేతుః న స్వతః ఇత్యేతద్ ఉచ్యతే। యస్మాత్ సః సమానః సన్ ఉభౌ లోకౌ అను క్రమేణ సంచరతి తద్ ఏతత్ ప్రత్యక్షమ్ ఇత్యేతద్ దర్శయతి। యతః -

ధ్యాయతీవ ।।

ధ్యాయతి ఇవ ధ్యానవ్యాపారం కరోతి ఇవ, చింతయతి ఇవ। ధ్యానవ్యాపారవతీం బుద్ధిం సః తత్స్థేన చిత్స్వభావజ్యోతీరూపేణ అవభాసయన్ తత్సదృశః తత్సమానః సన్ ధ్యాయతి ఇవ, ఆలోకవద్ ఏవ। అతో భవతి చింతయతి ఇతి భ్రాంతిః లోకస్య। న తు పరమార్థతో ధ్యాయతి।। **అవతారిక :** తథా ---

తేలాయతీవ ।।

లేలాయతి ఇవ అత్యర్థం చలతి ఇవ। తేషు ఏవ కరణేషు బుద్ధ్యాదిషు వాయుషు చ చలత్సు తదవభాసక త్వాత్ తత్సదృశం తద్ ఇతి లేలాయతి ఇవ। న తు పరమార్థతః చలనధర్మకం తద్ ఆత్మజ్యోతిః।।

అవతారిక : కథం పునః ఏతద్ అవగమ్యతే తత్సమానత్వభ్రాంతిః ఏవ ఉభయలోకసంచరణాదిహేతుః న స్వతః? ఇతి అస్య అర్థస్య ప్రదర్శనాయ హేతుః ఉపదిశ్యతే-

స హి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యో రూపాణి ।। 7

సః ఆత్మా **హి** యస్మాత్ **స్వప్నో భూత్వా**। సః యయా ధియా సమానః సా ధీః యద్ యద్ భవతి తత్ తద్ అసౌ అపి భవతి ఇవ। తస్మాద్ యదా అసౌ స్వప్నో భవతి స్వాపవృత్తిం ప్రతిపద్యతే ధీః, తదా సః అపి స్వప్నవృత్తిం ప్రతిపద్యతే। యదా ధీ జిజాగరిషతి, తదా అసౌ అపి।।

అతః ఆహ -- స్వప్నో భూత్వా స్వాపవృత్తిమ్ అవభాసయన్ ధియః స్వాపవృత్త్యాకారో భూత్వా **ఇమం లోకం** జాగరితవ్యవహారలక్షణం కార్యకరణసంఘాతాత్మకం లౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారాస్పదం **అతిక్రామతి** అతీత్య క్రామతి, వివిక్తేన స్వేన ఆత్మజ్యోతిషా స్వప్నాత్మికాం ధీవృత్తిమ్ అవభాసయన్ అవతిష్ఠతే యస్మాత్ తస్మాత్ స్వయంజ్యోతిస్స్వభావః ఏవ అసౌ। విశుద్ధః సః కర్తృక్రియాకారకఫల శూన్యః పరమార్థతః। ధీసాదృశ్యమ్ ఏవ తు ఉభయలోకసంచారాదిసంవ్యవహారభ్రాంతిహేతుః।।

మృత్యోః రూపాణి। మృత్యుః కామకర్మావిద్యాదిః। న తస్య అన్యద్ రూపం స్వతః। కార్యకరణాని ఏవ అస్య రూపాణి। అతః తాని మృత్యోః రూపాణి అతిక్రామతి క్రియాఫలాశ్రయాణి।।

పూర్వపక్షము (బౌద్ధవాదము): నను న అస్తి ఏవ ధియా సమానమ్ అన్యద్ ధియః అవభాసకమ్ ఆత్మజ్యోతిః। ధీవ్యతిరేకేణ ప్రత్యక్షేణ వా అనుమానేన వా అనుపలంభాత్, యథా అన్యా తత్కాలే ఏవ ద్వితీయా ధీః। యత్ తు అవభాస్యావభాసకయోః అన్యత్వే అపి వివేకానుపలంభాత్ సాదృశ్యమ్ ఇతి ఘటాద్యాలోకయోః, తత్ర భవతు అన్యత్వేన ఆలోకస్య ఉపలంభాద్ ఘటాదేః। సంశ్లిష్టయోః సాదృశ్యం భిన్నయోః ఏవ। న చ తథా ఇహ ఘటాదేః ఇవ ధియః అవభాసకం జ్యోతిరంతరం ప్రత్యక్షేణ వా అనుమానేన వా ఉపలభామహే। ధీః ఏవ హి చిత్స్వరూపావభాసకత్వేన స్వాకారా విషయాకారా చ। తస్మాత్ న అనుమానతో న అపి ప్రత్యక్షతో ధియః అవభాసకం జ్యోతిః శక్యతే ప్రతిపాదయితుం వ్యతిరిక్తమ్।।

యదపి దృష్టాంతరూపమ్ అభిహితమ్, అవభాస్యావభాసకయోః భిన్నయోః ఏవ ఘటాద్యాలోకయోః సంయుక్తయోః సాదృశ్యమ్ ఇతి, తత్ర అభ్యుపగమమాత్రమ్ అస్మాభిః ఉక్తమ్ (విజ్ఞానవాది మతము)। న తత్ర ఘటాద్యవభాస్యావభాసకౌ భిన్నౌ। పరమార్థతః తు ఘటాదిః ఏవ అవభాసాత్మకః సాలోకః। అన్యః అన్యో హి ఘటాదిః ఉత్పద్యతే। విజ్ఞానమాత్రమ్ ఏవ సాలోకఘటాదివిషయాకారమ్ అవభాసతే। యదా ఏవమ్, తదా న బాహ్యో దృష్టాంతః అస్తి। విజ్ఞానలక్షణమాత్రత్వాత్ సర్వస్య।।

సిద్ధాంతము : ఏవం తస్య ఏవ విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకాకారతామలం పరికల్ప్య, తస్య ఏవ పునః విశుద్ధిం పరికల్పయంతి। తద్ గ్రాహ్యగ్రాహకవినిర్ముక్తం విజ్ఞానం స్వచ్ఛీభూతం క్షణికం వ్యవతిష్ఠతే ఇతి కేచిత్। తస్య అపి శాంతిం కేచిద్ ఇచ్ఛంతి। తద్ అపి విజ్ఞానం సాంవృతం గ్రాహ్యగ్రాహకాంశవినిర్ముక్తం శూన్యమ్ ఏవ ఘటాదిబాహ్యవస్తువద్ ఇతి అపరే మాధ్యమికాః ఆచక్షతే।।

సర్వాః ఏతాః కల్పనాః బుద్ధివిజ్ఞానావభాసకస్య వ్యతిరిక్తస్య ఆత్మజ్యోతిషః అపహ్నవాద్ అస్య శ్రేయోమార్గస్య ప్రతిపక్షభూతాః వైదికస్య। తత్ర యేషాం బాహ్యః అర్థః అస్తి, తాన్ ప్రతి ఉచ్యతే -- న తావత్ స్వాత్మావభాసకత్వం ఘటాదేః, తమసి అవస్థితో ఘటాదిః తావత్ న కదాచిద్ అపి స్వాత్మనా అవభాస్యతే। ప్రదీపాద్యాలోకసంయోగేన తు నియమేన ఏవ అవభాస్యమానో దృష్టః సాలోకో ఘటః ఇతి।

సంశ్లిష్టయోః అపి ఘటాలోకయోః అన్యత్వమ్ ఏవ। పునః పునః సంశ్లేషే విశ్లేషే చ విశేషదర్శనాద్ రజ్జుఘటయోః ఇవ। అన్యత్వే చ వ్యతిరిక్తావభాసకత్వమ్। న స్వాత్మనా ఏవ స్వాత్మానమ్ అవ భాసయతి।।

పూర్వపక్షము : నను ప్రదీపః స్వాత్మానమ్ ఏవ అవభాసయన్ దృష్టః ఇతి న హి ఘటాదివత్ ప్రదీపదర్శనాయ ప్రకాశాంతరమ్ ఉపాదదతే లౌకికాః। తస్మాత్ ప్రదీపః స్వాత్మానం ప్రకాశయతి। న।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) అవభాస్యత్వావిశేషాత్। (వివరణము) యద్యపి ప్రదీపః అన్యస్య అవభాసకః స్వయమ్ అవభాసాత్మకత్వాత్, తథాపి వ్యతిరిక్తచైతన్యావభాస్యత్వం న వ్యభిచరతి ఘటాదివద్ ఏవ। యదా చ ఏవమ్, తదా వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం తావద్ అవశ్యంభావి।।

పూర్వపక్షము : నను యథా ఘటః చైతన్యావభాస్యత్వే అపి వ్యతిరిక్తమ్ ఆలోకాంతరమ్ అపేక్షతే, న తు ఏవం ప్రదీపః అన్యమ్ ఆలోకాంతరమ్ అపేక్షతే। తస్మాత్ ప్రదీపః అన్యావభాస్యః అపి సన్ ఆత్మానం ఘటం చావభాసయతి। న।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) స్వతః పరతో వా విశేషాభావాత్। (వివరణము) యథా చైతన్యావభాస్యత్వం ఘటస్య, తథా ప్రదీపస్య అపి చైతన్యావభాస్యత్వమ్ అవిశిష్టమ్। యత్ తు ఉచ్యతే, ప్రదీపః ఆత్మానం ఘటం చ అవభాసయతి ఇతి, తద్ అసత్। కస్మాత్? యదా ఆత్మానం న అవభాసయతి, తదా కీదృశః స్యాత్? న హి తదా ప్రదీపస్య స్వతో వా పరతో వా విశేషః కశ్చిద్ ఉపలభ్యతే। సః హి అవభాస్యో భవతి, యస్య అవ భాసకసన్నిధౌ అసన్నిధౌ చ విశేషః ఉపలభ్యతే। న హి ప్రదీపస్య స్వాత్మసన్నిధిః అసన్నిధిః వా శక్యః కల్పయితుమ్। అసతి చ కాదాచిత్కే విశేషే, ఆత్మానం ప్రదీపః ప్రకాశయతి ఇతి మృషా ఏవ ఉచ్యతే।।

చైతన్యగ్రాహ్యత్వం తు ఘటాదిభిః అవిశిష్టం ప్రదీపస్య। తస్మాద్ విజ్ఞానస్య ఆత్మగ్రాహ్యగ్రాహకత్వే న ప్రదీపో దృష్టాంతః। చైతన్యగ్రాహ్యత్వం చ విజ్ఞానస్య బాహ్యవిషయైః అవిశిష్టమ్।।

చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చ విజ్ఞానస్య, కిం గ్రాహ్యవిజ్ఞానగ్రాహ్యతా ఏవ? కిం వా గ్రాహకవిజ్ఞానగ్రాహ్యతా? ఇతి తత్ర సందిహ్యమానే వస్తుని, యః అన్యత్ర దృష్టో న్యాయః సః కల్పయితుం యుక్తో న తు దృష్టవిపరీతః। తథా చ సతి యథా వ్యతిరిక్తేన ఏవ గ్రాహకేణ బాహ్యానాం ప్రదీపానాం గ్రాహ్యత్వం దృష్టమ్, తథా విజ్ఞానస్య అపి చైతన్యగ్రాహ్యత్వాత్ ప్రకాశకత్వే సతి అపి ప్రదీపవద్ వ్యతిరిక్తచైతన్యగ్రాహ్యత్వం యుక్తం కల్పయితుమ్, న తు అనన్యగ్రాహ్యత్వమ్। యః చ అన్యో విజ్ఞానస్య గ్రహీతా, సః ఆత్మా జ్యోతిరంతరం విజ్ఞానాత్।।

పూర్వపక్షము: తదా అనవస్థా ఇతి చేత్, న।।

సిద్ధాంతము : గ్రాహ్యత్వమాత్రం హి తద్ గ్రాహకస్య వస్త్వంతరత్వే లింగమ్ ఉక్తం న్యాయతః। న తు ఏకాంతతో గ్రాహకత్వే తద్ గ్రాహకాంతరాస్తిత్వే వా కదాచిద్ అపి లింగం సంభవతి। తస్మాత్ న తదనవస్థాప్రసంగః।।

పూర్వపక్షము : విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వే కరణాంతరాపేక్షాయామ్ అనవస్థా ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) నియమాభావాత్। (వివరణము) న హి సర్వత్ర అయం నియమో భవతి। యత్ర వస్త్వంతరేణ గృహ్యతే వస్త్వంతరమ్, తత్ర గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణాంతరం స్యాద్ ఇతి నైకాంతేన నియంతుం శక్యతే, వైచిత్ర్యదర్శనాత్। కథమ్? ఘటః తావత్ స్వాత్మవ్యతిరిక్తేన ఆత్మనా గృహ్యతే। తత్ర ప్రదీపాదిః ఆలోకో గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణమ్। న హి ప్రదీపాద్యాలోకో ఘటాంశః చక్షురంశో వా। ఘటవత్ చక్షుర్గ్రాహ్యత్వే అపి ప్రదీపస్య, చక్షుః ప్రదీపవ్యతిరేకేణ న బాహ్యమ్ ఆలోకస్థానీయం కించిత్ కరణాంతరమ్ అపేక్షతే। తస్మాత్ న ఏవ నియంతుం శక్యతే -- యత్ర యత్ర వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వం తత్ర తత్ర కరణాంతరం స్యాద్ ఏవ ఇతి। తస్మాద్ విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహకగ్రాహ్యత్వే

న కరణద్వారా అనవస్థా, న అపి గ్రాహకత్వద్వారా కదాచిద్ అపి ఉపపాదయితుం శక్యతే। తస్మాత్ సిద్ధం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమ్ ఆత్మజ్యోతిరంతరమ్ ఇతి।।

పూర్వపక్షము (విజ్ఞానవాదము) : నను న అస్తి ఏవ బాహ్యః అర్థో ఘటాదిః ప్రదీపో వా విజ్ఞానవ్యతిరిక్తః। యద్ హి యద్వ్యతిరేకేణ న ఉపలభ్యతే, తత్ తావన్మాత్రం వస్తు దృష్టమ్। యథా స్వప్నవిజ్ఞానగ్రాహ్యం ఘటపటాదివస్తు స్వప్నవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ అనుపలంభాత్ స్వప్నఘటప్రదీపాదేః స్వప్నవిజ్ఞానమాత్రతా అవగమ్యతే। తథా జాగరితే అపి ఘటప్రదీపాదేః జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ అనుపలంభాత్ జాగ్రద్విజ్ఞానమాత్రతా ఏవ యుక్తా భవితుమ్। తస్మాత్ న అస్తి బాహ్యః అర్థో ఘటప్రదీపాదిః। విజ్ఞానమాత్రమ్ ఏవ తు సర్వమ్। తత్ర యద్ ఉక్తమ్ -- విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వాద్ విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమ్ అస్తి జ్యోతిరంతరం ఘటాదేః ఇవ ఇతి, తత్ మిథ్యా। సర్వస్య విజ్ఞానమాత్రత్వే దృష్టాంతాభావాత్। న।।

సిద్ధాంతము : యావత్ తావద్ అభ్యుపగమాత్। న తు బాహ్యః అర్థో భవతా ఏకాంతేన ఏవ న అభ్యుపగమ్యతే।

పూర్వపక్షము (విజ్ఞానవాదము) : నను మయా న అభ్యుపగమ్యతే ఏవ। న।।

సిద్ధాంతము : విజ్ఞానం ఘటః ప్రదీపః ఇతి చ శబ్దార్థపృథక్త్వాద్ యావత్, తావద్ అపి బాహ్యమ్ అర్థాంతరమ్ అవశ్యమ్ అభ్యుపగంతవ్యమ్। విజ్ఞానాద్ అర్థాంతరం వస్తు న చేద్ అభ్యుపగమ్యతే, విజ్ఞానం ఘటః పటః ఇత్యేవమాదీనాం శబ్దానామ్ ఏకార్థత్వే పర్యాయశబ్దత్వం ప్రాప్నోతి। తథా సాధనానాం ఫలస్య చ ఏకత్వే, సాధ్యసాధనభేదోపదేశశాస్త్రానర్థక్యప్రసంగః తత్కర్తుః అజ్ఞానప్రసంగో వా।।

కించ అన్యత్। (సంగ్రహము) విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ వాదిప్రతివాదివాదదోషాభ్యుపగమాత్। (వివరణము) న హి ఆత్మవిజ్ఞానమాత్రమ్ ఏవ వాదిప్రతివాదివాదః తద్దోషో వా అభ్యుపగమ్యతే, నిరాకర్తవ్యత్వాత్ ప్రతివాద్యాదీనామ్। న హి ఆత్మీయం విజ్ఞానం నిరాకర్తవ్యమ్ అభ్యుపగమ్యతే, స్వయం వా ఆత్మా కస్యచిత్। తథా చ సతి సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసంగః।।

న చ ప్రతివాద్యాదయః స్వాత్మనా ఏవ గృహ్యంతే ఇతి అభ్యుపగమః। వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యాః హి తే అభ్యుపగమ్యంతే। తస్మాత్ తద్వత్ సర్వమ్ ఏవ వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం వస్తు జాగ్రద్విషయత్వాత్, జాగ్రద్వస్తుప్రతివాద్యాదివద్ ఇతి సులభో దృష్టాంతః, సంతత్యంతరవద్ విజ్ఞానాంతరవత్ చ ఇతి। తస్మాద్ విజ్ఞానవాదినా అపి న శక్యం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం జ్యోతిరంతరం నిరాకర్తుమ్।।

పూర్వపక్షము : స్వప్నే విజ్ఞానవ్యతిరేకాభావాద్ అయుక్తమ్ ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) అభావాద్ అపి భావస్య వస్త్వంతరత్వోపపత్తేః। (వివరణము) భవతా ఏవ తావత్ స్వప్నే ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమ్ అభ్యుపగతమ్। తద్ అభ్యుపగమ్య తద్వ్యతిరేకేణ ఘటాద్యభావః ఉచ్యతే। సః విజ్ఞానవిషయో ఘటాదిః యది అభావో యది వా భావః స్యాత్, ఉభయథా అపి ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమ్ అభ్యుపగతమ్ ఏవ। న తు తత్ నివర్తయితుం శక్యతే, తన్నివర్తకన్యాయాభావాత్। ఏతేన సర్వస్య శూన్యతా ప్రత్యుక్తా। ప్రత్యగాత్మగ్రాహ్యతా చ ఆత్మనః అహమ్ ఇతి మీమాంసకపక్షః ప్రత్యుక్తః।।

యత్ తు ఉక్తమ్, సాలోకః అన్యః చ అన్యః చ ఘటో జాయతే ఇతి, తద్ అసత్। క్షణాంతరే అపి సః ఏవ అయం ఘటః ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్।।

పూర్వపక్షము : సాదృశ్యాత్ ప్రత్యభిజ్ఞానం కృత్తోత్థితకేశనఖాదిషు ఇవ ఇతి చేత్, న।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) తత్ర అపి క్షణికత్వస్య అసిద్ధత్వాత్, జాత్యేకత్వాత్ చ। (వివరణము) కృత్తేషు పునః ఉత్థితేషు చ కేశనఖాదిషు కేశనఖత్వజాతేః ఏకత్వాత్ కేశనఖత్వప్రత్యయః తన్నిమిత్తః అభ్రాంతః ఏవ।

న హి దృశ్యమానలూనోత్థితకేశనఖాదిషు వ్యక్తినిమిత్తః సః ఏవ ఇతి ప్రత్యయో భవతి। కస్యచిద్ దీర్ఘకాలవ్యవహితదృష్టేషు చ తుల్యపరిమాణేషు, తత్కాలీనవాలాదితుల్యాః ఇమే కేశనఖాద్యాః ఇతి ప్రత్యయో భవతి, న తు తే ఏవ ఇతి। ఘటాదిషు పునః భవతి సః ఏవ ఇతి ప్రత్యయః। తస్మాత్ న సమో దృష్టాంతః।।

ప్రత్యక్షేణ హి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే వస్తుని తద్ ఏవ ఇతి, న చ అన్యత్వమ్ అనుమాతుం యుక్తమ్। ప్రత్యక్షవిరోధే లింగస్య ఆభాసత్వోపపత్తేః। (సంగ్రహము) సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తేః చ, జ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్। (వివరణము) ఏకస్య హి వస్తుదర్శినో వస్త్వంతరదర్శనే సాదృశ్యప్రత్యయః స్యాత్। న తు వస్తుదర్శీ ఏకో వస్త్వంతరదర్శనాయ క్షణాంతరమ్ అవతిష్ఠతే। విజ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్ సకృద్ వస్తుదర్శనేన ఏవ క్షయోపపత్తేః। తేన ఇదం సదృశమ్ ఇతి హి సాదృశ్యప్రత్యయో భవతి। తేన ఇతి దృష్టస్మరణమ్, ఇదమ్ ఇతి వర్తమానప్రత్యయః। తేన ఇతి దృష్టం స్మృత్వా యావద్ ఇదమ్ ఇతి వర్తమానక్షణకాలమ్ అవతిష్ఠేత, తతః క్షణికవాదహానిః। అథ తేన ఇత్యేవ ఉపక్షీణః స్మార్తః ప్రత్యయః, ఇదమ్ ఇతి చ అన్యః ఏవ వార్తమానికః ప్రత్యయః క్షీయతే, తతః సాదృశ్యప్రత్యయస్య అనుపపత్తిః। తేన ఇదం సదృశమ్ ఇతి అనేకదర్శినః ఏకస్య అభావాత్।।

(సంగ్రహము) వ్యపదేశానుపపత్తిశ్చ। (వివరణము) ద్రష్టవ్యదర్శనేన ఏవ ఉపక్షయాద్ విజ్ఞానస్య ఇదం పశ్యామి అదః అద్రాక్షమ్ ఇతి వ్యపదేశానుపపత్తిః, దృష్టవతో వ్యపదేశక్షణానవస్థానాత్। అథ అవతిష్ఠేత, క్షణికవాదహానిః। అథ అదృష్టవతో వ్యపదేశః సాదృశ్యప్రత్యయః చ, తదానీం జాత్యంధస్య ఇవ రూపవిశేషవ్యపదేశః తత్సాదృశ్యప్రత్యయః చ। సర్వమ్ అంధపరంపరా ఇతి ప్రసజ్యేత సర్వజ్ఞశాస్త్రప్రణయనాది। న చ ఏతద్ ఇష్యతే। అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషౌ తు ప్రసిద్ధతరౌ క్షణవాదే।।

<u>**పూర్వపక్షము :**</u> దృష్టవ్యపదేశహేతుః పూర్వోత్తరసహితః ఏకః ఏవ హి శృంఖలావత్ ప్రత్యయో జాయతే ఇతి చేత్ తేన ఇదం సదృశం ఇతి చ। న।।

<u>**సిద్ధాంతము :**</u> (సంగ్ర.) వర్తమానాతీతయోః భిన్నకాలత్వాత్। (వివరణము) తత్ర వర్తమానప్రత్యయః ఏకః శృంఖలావయవస్థానీయః, అతీతః చ అపరః। తౌ ప్రత్యయౌ భిన్నకాలౌ। తదుభయప్రత్యయవిషయస్పృక్ చేత్ శృంఖలాప్రత్యయః, తతః క్షణద్వయవ్యాపిత్వాద్ ఏకస్య విజ్ఞానస్య పునః క్షణవాదహానిః। మమతవతాదివిశేషానుపపత్తేః చ సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసంగః।।

సర్వస్య చ స్వసంవేద్యవిజ్ఞానమాత్రత్వే, విజ్ఞానస్య చ స్వచ్ఛావబోధావభాసమాత్రస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్, తద్దర్శినః చ అన్యస్య అభావే, అనిత్యదుఃఖశూన్యా నాత్మత్వాద్యనేకకల్పనానుపపత్తిః।।

న చ దాడిమాదేః ఇవ విరుద్ధానేకాంశవత్త్వం విజ్ఞానస్య, స్వచ్ఛావభాసస్వాభావ్యాత్। అనిత్యదుఃఖాదీనాం విజ్ఞానాంశత్వే చ సతి, అనుభూయమానత్వాద్ వ్యతిరిక్తవిషయత్వప్రసంగః।।

అథ అనిత్యదుఃఖాద్యాత్మైకత్వమ్ ఏవ విజ్ఞానస్య, తదా తద్వియోగాద్ విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః। సంయోగిమలవియోగాద్ హి విశుద్ధిః భవతి, యథా ఆదర్శప్రభృతీనామ్। న తు స్వాభావికేన ధర్మేణ కస్యచిద్ వియోగో దృష్టః। న హి అగ్నేః స్వాభావికేన ప్రకాశేన ఔష్ణ్యేన వా వియోగో దృష్టః। యద్ అపి పుష్పగుణానాం రక్తత్వాదీనాం ద్రవ్యాంతరయోగేన వియోజనం దృశ్యతే, తత్ర అపి సంయోగపూర్వత్వమ్ అనుమీయతే -- బీజభావనయా పుష్పఫలాదీనాం గుణాంతరోత్పత్తిదర్శనాత్। అతో విజ్ఞానస్య విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః।।

విషయవిషయ్యాభాసత్వం చ యత్ మలం పరికల్ప్యతే విజ్ఞానస్య, తద్ అపి అన్యసంసర్గాభావాద్ అనుపపన్నమ్। న హి అవిద్యమానేన విద్యమానస్య సంసర్గః స్యాత్। అసతి చ అన్యసంసర్గే యో ధర్మో

యస్య దృష్టః, సః తత్స్వభావత్వాత్ న తేన వియోగమ్ అర్హతి, యథా అగ్నేః ఔష్ణ్యమ్, సవితుః వా ప్రభా। తస్మాద్ అనిత్యసంసర్గేణ మలినత్వం తద్విశుద్ధిః చ విజ్ఞానస్య ఇతి ఇయం కల్పనా అంధపరంపరా ఏవ ప్రమాణశూన్యా ఇతి అవగమ్యతే।।

యదపి తస్య విజ్ఞానస్య నిర్వాణం పురుషార్థం కల్పయంతి, తత్ర అపి ఫలాశ్రయానుపపత్తిః। కంటకవిద్ధస్య హి కంటకవేధజనితదుఃఖనివృత్తిః ఫలమ్। న తు కంటకవిద్ధమరణే తద్దుఃఖనివృత్తిఫలస్య ఆశ్రయః ఉపపద్యతే। తద్వత్ సర్వనిర్వాణే, అసతి చ ఫలాశ్రయే, పురుషార్థకల్పనా వ్యర్థా ఏవ। యస్య హి పురుషశబ్దవాచ్యస్య సత్త్వస్య ఆత్మనో విజ్ఞానస్య చ అర్థః పరికల్ప్యతే, తస్య పునః పురుషస్య నిర్వాణే, కస్య అర్థః పురుషార్థః ఇతి స్యాత్?

యస్య పునః అస్తి అనేకార్థదర్శీ విజ్ఞానవ్యతిరిక్తః ఆత్మా, తస్య దృష్టస్మరణదుఃఖసంయోగవియోగాది సర్వమ్ ఏవ ఉపపన్నమ్, అన్యసంయోగనిమిత్తం కాలుష్యమ్, తద్వియోగనిమిత్తా చ విశుద్ధిః ఇతి। శూన్యవాదిపక్షః తు సర్వప్రమాణవిప్రతిషిద్ధః ఇతి తన్నిరాకరణాయ న ఆదరః క్రియతే।। 7

స యత్ర ప్రస్వపిత్యస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయ స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపిత్యత్రాయం పురుషస్స్వయం జ్యోతిర్భవతి ।। 9

సః యః ప్రకృతః ఆత్మా **యత్ర** యస్మిన్ కాలే **ప్రస్వపితి** ప్రకర్షేణ స్వాపమ్ అనుభవతి, తదా కిముపాదానః కేన విధినా స్వపితి సంధ్యం స్థానం ప్రతిపద్యతే? ఇతి ఉచ్యతే- **అస్య** దృష్టస్య **లోకస్య** జాగరితలక్షణస్య। **సర్వావతః**, సర్వమ్ అవతి ఇతి సర్వావాన్ అయం లోకః కార్యకరణసంఘాతో విషయవేదనాసంయుక్తః। సర్వావత్త్వమ్ అస్య వ్యాఖ్యాతమ్ అన్నత్రయప్రకరణే, అథో అయం వా ఆత్మా (1-4-16) ఇత్యాదినా। సర్వాః వా భూతభౌతికమాత్రాః అస్య సంసర్గకారణభూతాః విద్యంతే ఇతి సర్వవాన్। సర్వవాన్ ఏవ సర్వావాన్। తస్య సర్వావతో **మాత్రామ్** ఏకదేశమ్ అవయవమ్। **అపాదాయ** అపచ్ఛిద్య ఆదాయ గృహీత్వా। దృష్టజన్మవాసనావాసితః సన్ ఇతి అర్థః। **స్వయం** ఆత్మనా ఏవ **విహత్య** దేహం పాతయిత్వా నిస్సంబోధమ్ ఆపాద్య। జాగరితే హి ఆదిత్యాదీనాం చక్షురాదిషు అనుగ్రహో దేహవ్యవహారార్థః। దేహవ్యవహారః చ ఆత్మనో ధర్మాధర్మఫలోపభోగప్రయుక్తః। తద్ ధర్మాధర్మఫలోపభోగోపరమణమ్ అస్మిన్ దేహే ఆత్మకర్మోపరమకృతమ్ ఇతి ఆత్మా అస్య విహంతా ఇతి ఉచ్యతే।।

స్వయం నిర్మాయ నిర్మాణం కృత్వా వాసనామయం స్వప్నదేహం మాయా మయమ్ ఇవ। నిర్మాణమ్ అపి తత్కర్మాపేక్షత్వాత్ స్వయంకర్తృకమ్ ఉచ్యతే। **స్వేన** ఆత్మీయేన, **భాసా** మాత్రోపాదానలక్షణేన భాసా దీప్త్యా ప్రకాశేన, సర్వవాసనాత్మకేన అంతఃకరణవృత్తిప్రకాశేన ఇతి అర్థః। సా హి తత్ర విషయభూతా సర్వవాసనామయీ ప్రకాశతే। సా తత్ర స్వయంభాః ఉచ్యతే। తేన స్వేన భాసా విషయభూతేన। **స్వేన** చ **జ్యోతిషా** తద్విషయిణా వివిక్తరూపేణ అలుప్తదృక్స్వభావేన తద్ భారూపం వాసనాత్మకం విషయీకుర్వన్ **ప్రస్వపితి**। యద్ ఏవం వర్తనమ్, తత్ ప్రస్వపితి ఇతి ఉచ్యతే।।

అత్ర ఏతస్యామ్ అవస్థాయామ్ ఏతస్మిన్ కాలే, **అయం పురుషః** ఆత్మా, **స్వయమ్** ఏవ వివిక్తజ్యోతిః భవతి, బాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గరహితం **జ్యోతిః భవతి**।।

పూర్వపక్షము : నను అస్య లోకస్య మాత్రోపాదానం కృతమ్। కథం తస్మిన్ సతి అత్ర అయం పురుషః స్వయంజ్యోతిః భవతి ఇతి ఉచ్యతే? న ఏషః దోషః।।

సిద్ధాంతము : విషయభూతమ్ ఏవ హి తత్। తేన ఏవ చ అత్ర అయం పురుషః స్వయంజ్యోతిః దర్శయితుం శక్యః। న తు అన్యథా అసతి విషయే కస్మింశ్చిత్ సుషుప్తికాలే ఇవ। యదా పునః సా భాః వాసనాత్మికా విషయభూతా ఉపలభ్యమానా భవతి, తదా అసిః కోశాద్ ఇవ నిష్కృష్టః సర్వసంసర్గరహితం

చక్షురాదికార్యకరణవ్యావృత్తస్వరూపమ్ అలుప్తదృగ్ ఆత్మజ్యోతిః స్వేన రూపేణ అవభాసయద్ గృహ్యతే। తేన అత్ర అయం పురుషః స్వయంజ్యోతిః భవతి ఇతి సిద్ధమ్।। 9

అవతారిక (ప్రశ్న) : నను అత్ర కథం పురుషః స్వయంజ్యోతిః యేన జాగరితః ఇవ గ్రాహ్యగ్రాహకాదిలక్షణః సర్వో వ్యవహారో దృశ్యతే, చక్షురాద్యనుగ్రాహకాః చ ఆదిత్యాద్యాః లోకాః తథా ఏవ దృశ్యంతే యథా జాగరితే। తత్ర కథం విశేషావధారణం క్రియతే అత్రాయం పురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతి ఇతి?

సమాధానము : ఉచ్యతే (సంగ్రహము) వైలక్షణ్యాత్ స్వప్నదర్శనస్య। (వివరణము) జాగరితే హి ఇంద్రియబుద్ధిమనఆలోకాదివ్యాపారసంకీర్ణమ్ ఆత్మజ్యోతిః। ఇహ తు స్వప్నే ఇంద్రియాభావాత్ తదనుగ్రాహకాదిత్యాద్యాలోకాభావాత్ చ వివిక్తం కేవలం భవతి। తస్మాద్ విలక్షణమ్।।

ప్రశ్న : నను తథా ఏవ విషయాః ఉప లభ్యంతే స్వప్నే అపి, యథా జాగరితే। తత్ర కథమ్ ఇంద్రియాభావాద్ వైలక్షణ్యమ్ ఉచ్యతే? ఇతి।।

సమాధానము : శృణు ---

న తత్ర రథా న రథయోగా న పంథానో భవంత్యథ రథాన్ రథయోగాన్ పథస్సృజతే ।।

న **తత్ర** విషయాః స్వప్నే **రథా**దిలక్షణాః। తథా **న రథయోగాః**। రథేషు యుజ్యంతే ఇతి రథయోగాః అశ్వాదయః తత్ర న విద్యంతే। న చ **పంథానో** రథమార్గాః **భవంతి। అథ రథాన్ రథయోగాన్** పథః చ **సృజతే** స్వయమ్।।

ప్రశ్న : కథం పునః సృజతే రథాదిసాధనానాం వృక్షాదీనామ్ అభావే?

సమాధానము : ఉచ్యతే। నను ఉక్తమ్ అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామ్ అపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయ, ఇతి। అంతఃకరణవృత్తిః అస్య లోకస్య వాసనామాత్రా। తామ్ అపాదాయ, రథాదివాసనారూపాంతఃకరణవృత్తిః తదుపలబ్ధినిమిత్తేన కర్మణా చోద్యమానా దృశ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే। తద్ ఉచ్యతే స్వయం నిర్మాయ ఇతి। తద్ ఏవ ఆహ రథాదీన్ సృజతే ఇతి।।

న తు తత్ర కరణం వా కరణానుగ్రాహకాణి వా ఆదిత్యాదిజ్యోతీంషి తదవభాస్యాః వా రథాదయో విషయాః విద్యంతే। తద్ వాసనామాత్రం తు కేవలం తదుపలబ్ధికర్మనిమిత్తచోదితోద్భూతాంతఃకరణవృత్త్యాశ్రయం దృశ్యతే। తద్ యస్య జ్యోతిషో దృశ్యతే అలుప్తదృశః, తద్ ఆత్మజ్యోతిః అత్ర కేవలమ్ అసిః ఇవ కోశాద్ వివిక్తమ్।।

అవతారిక : తథా ---

న తత్రానందా ముదః ప్రముదో భవంత్యథానందాన్ముదః ప్రముదస్సృజతే ।।

న తత్ర ఆనందాః సుఖవిశేషాః, **ముదో** హర్షాః పుత్రాదిలాభనిమిత్తాః, **ప్రముదః** తే ఏవ ప్రకర్షోపేతాః। **అథ** చ **ఆనందాదీన్ సృజతే**।।

అవతారిక : తథా ---

న తత్ర వేశాంతాః పుష్కరిణ్యస్స్రవంత్యో భవంత్యథ వేశాంతాన్ పుష్కరిణీస్స్రవంతీస్సృజతే స హి కర్తా।।10

న **తత్ర వేశాంతాః** పల్వలాః, **పుష్కరిణ్యః** తడాగాః, **స్రవంత్యో** నద్యో **భవంతి। అథ వేశాంతా**దీన్ **సృజతే** వాసనామాత్రరూపాన్। యస్మాత్ **సః హి కర్తా**। తద్వాసనాశ్రయచిత్తవృత్త్యుద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వేన ఇతి అవోచామ తస్య కర్తృత్వమ్। న తు సాక్షాద్ ఏవ తత్ర క్రియా సంభవతి, సాధనాభావాత్।।

న హి కారకమ్ అంతరేణ క్రియా సంభవతి। న చ తత్ర హస్తపాదాదీని క్రియాకారకాణి సంభవంతి। యత్ర తు తాని విద్యంతే జాగరితే, తత్ర ఆత్మజ్యోతిరవభాసితైః కార్యకరణైః రథాదివాసనాశ్రయాంతఃకరణవృత్త్యుద్భవ నిమిత్తం కర్మ నిర్వ ర్త్యతే। తేన ఉచ్యతే సః హి కర్తా ఇతి।।

తద్ ఉక్తమ్ -- ఆత్మనా ఏవ అయం జ్యోతిషా ఆస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే, ఇతి (6వ మంత్రము)। తత్ర అపి న పరమార్థతః స్వతః కర్తృత్వం చైతన్యజ్యోతిషః అవభాసకత్వవ్యతిరేకేణ। యత్ చైతన్యజ్యోతిషా అంతఃకరణద్వారేణ అవభాసయతి కార్యకరణాని, తదవభాసితాని కర్మసు వ్యాప్రియంతే కార్యకరణాని, తత్ర కర్తృత్వమ్ ఉపచర్యతే ఆత్మనః। యదుక్తమ్, ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ ఇతి (7వ మంత్రము), తదేవానూద్యతే స హి కర్తా, ఇతి ఇహ హేత్వర్థమ్।। 10

తదేతే శ్లోకా భవంతి ।। స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యా సుప్తస్సుప్తానభిచాకశీతి ।
శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః ।। 11

తద్ ఏతే ఏతస్మిన్ ఉక్తే అర్థే ఏతే **శ్లోకాః** మంత్రాః **భవంతి**। **స్వప్నేన** స్వప్నభావేన **శారీరం** శరీరమ్, **అభిప్రహత్య** నిశ్చేష్టమ్ ఆపాద్య **అసుప్తః** స్వయమ్ అలుప్తదృగాదిశక్తిస్వాభావ్యాత్, **సుప్తాన్** వాసనాకారోద్భూతాన్ అంతఃకరణవృత్త్యాశ్రయాన్ బాహ్యాధ్యాత్మికాన్ సర్వాన్ ఏవ భావాన్ స్వేన రూపేణ ప్రత్యస్తమితాన్ సుప్తాన్, **అభిచాకశీతి** అలుప్తయా ఆత్మదృష్ట్యా పశ్యతి అవభాసయతి ఇతి అర్థః।।

శుక్రం శుద్ధం జ్యోతిష్మద్ ఇంద్రియమాత్రారూపమ్, **ఆదాయ** గృహీత్వా, **పునః** కర్మణే జాగరితస్థానమ్ **ఐతి** ఆగచ్ఛతి। **హిరణ్మయో** హిరణ్మయః ఇవ చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః **పురుషః ఏకహంసః**। ఏకః ఏవ హంతి ఇతి ఏకహంసః। ఏకో జాగ్రత్స్వప్నేహలోకపరలోకాదీన్ గచ్ఛతి ఇతి ఏకహంసః।। 11

అవతారిక : తథా ---

ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా ।
స ఈయతేఽమృతో యత్ర కామగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః ।। 12

ప్రాణేన పంచవృత్తినా **రక్షన్** పరిపాలయన్। అన్యథా మృతభ్రాంతిః స్యాత్। **అవరం** నికృష్టమ్ అనేకాశుచిసంఘాతత్వాద్ అత్యంతబీభత్సమ్, **కులాయం** నీడం శరీరమ్। స్వయం తు **బహిః** తస్మాత్ **కులాయాత్ చరిత్వా**। యద్యపి శరీరస్థః ఏవ స్వప్నం పశ్యతి తథాపి తత్సంబంధా భావాత్ తత్స్థః ఇవ ఆకాశో బహిః చరిత్వా ఇతి ఉచ్యతే। **అమృతః** స్వయమ్ అమరణధర్మా, **ఈయతే** గచ్ఛతి, **యత్ర కామమ్**, యత్ర యత్ర కామో విషయేషు ఉద్భూతవృత్తిః భవతి తం తం కామం వాసనారూపేణ ఉద్భూతం గచ్ఛతి।। 12

అవతారిక : కిం చ ---

స్వప్నాంత ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూని ।
ఉతేవ స్త్రీభిస్సహ మోదమానో జక్షదుతేవాపి భయాని పశ్యన్ ।। 13

స్వప్నాంతే స్వప్నస్థానే, **ఉచ్చావచమ్** - ఉచ్చం దేవాదిభావమ్ అవచం తిర్యగాదిభావం నికృష్టం తద్ ఉచ్చావచమ్। **ఈయమానో** గమ్యమానః ప్రాప్నువన్ **రూపాణి, దేవో** ద్యోతనావాన్ **కురుతే** నిర్వ ర్తయతి వాసనారూపాణి **బహూని** అసంఖ్యేయాని। **ఉత** అపి **స్త్రీభిః సహ మోదమానః ఇవ,** జక్షద్ ఇవ హసన్ ఇవ వయస్యైః, **ఉత ఇవ అపి భయాని** బిభేతి ఏభ్యః ఇతి భయాని సింహవ్యాఘ్రాదీని **పశ్యన్** ఇవ।। 13

ఆరామమస్య పశ్యంతి న తం పశ్యతి కశ్చనేతి ।।

ఆరామం ఆరమణమ్ ఆక్రీడామ్ అనేన నిర్మితాం వాసనారూపాం **అస్య** ఆత్మనః **పశ్యంతి** సర్వే జనాః। గ్రామం నగరం స్త్రియమ్ అన్నాద్యమ్ ఇత్యాదివాసనానిర్మితమ్ ఆక్రీడనరూపమ్। **న తం పశ్యతి** తం న పశ్యతి

కశ్చన। కష్టం భోః వర్తతే అత్యంతవివిక్తం దృష్టిగోచరాపన్నమ్ అపి। అహో భాగ్యహీనతా లోకస్య, యత్ శక్యదర్శనమ్ అపి ఆత్మానం న పశ్యతి ఇతి లోకం ప్రతి అనుక్రోశం దర్శయతి శ్రుతిః। అత్యంతవివిక్తః స్వయంజ్యోతిః ఆత్మా స్వప్నే భవతి **ఇతి** అభిప్రాయః।।

అవతారిక: తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః। ప్రసిద్ధిః అపి లోకే విద్యతే స్వప్నే ఆత్మజ్యోతిషో వ్యతిరిక్తత్వే। కా అసౌ?

తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః ।।

తమ్ ఆత్మానం సుప్తం **ఆయతం** సహసా భృశం న **బోధయేద్ ఇతి ఆహుః** ఏవం కథయంతి చికిత్సకాదయో జనాః లోకే। నూనం తే పశ్యంతి జాగ్రద్దేహాదింద్రియద్వారతః అపసృత్య కేవలో బహిః వర్తతే ఇతి, యతః **ఆహుః తం నాయతం బోధయేదితి**।।

అవతారిక : తత్ర చ దోషం పశ్యంతి భృశం హి అసౌ బోధ్యమానః తాని ఇంద్రియద్వారాణి సహసా ప్రతిబోధ్యమానో న ప్రతిపద్యతే ఇతి। తద్ ఏతద్ ఆహ ---

దుర్భిషజ్యగ్ం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యతే ।।

దుర్భిషజ్యం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యతే। **యమ్** ఇంద్రియద్వారదేశమ్, యస్మాద్ దేశాత్ శుక్రమ్ ఆదాయ అపసృతః తమ్ ఇంద్రియదేశం **ఏషః** ఆత్మా పునః న **ప్రతిపద్యతే**। కదాచిద్ వ్యత్యాసేన ఇంద్రియమాత్రాః ప్రవేశయతి। తతః ఆంధ్యబాధిర్యాదిదోషప్రాప్తౌ **దుర్భిషజ్యం** దుఃఖభిషక్కర్మతా **హ అస్మై** దేహాయ **భవతి**। దుఃఖేన చికిత్సనీయః అసౌ దేహో భవతి ఇతి అర్థః। తస్మాత్ ప్రసిద్ధ్యా అపి స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్ అస్య గమ్యతే।।

అవతారిక : స్వప్నో భూత్వాऽతి క్రాంతోమృత్యో రూపాణీతి (7వ మంత్రము), తస్మాత్ స్వప్నే స్వయంజ్యోతిః ఆత్మా॥

అథో ఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి యాని హ్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్త ఇత్యత్రాయం పురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతి ।।

అథో అపి **ఖలు** అన్య **ఆహుః**। **జాగరితదేశః ఏవ అస్య ఏషః** యః స్వప్నః। న సంధ్యం స్థానాంతరమ్ ఇహలోకపరలోకాభ్యాం వ్యతిరిక్తమ్। కిం తర్హి? ఇహలోకః ఏవ జాగరితదేశః।।

యది ఏవమ్, కిం చ అతః? శృణ్వతో యద్ భవతి। యదా జాగరితదేశః ఏవ అయం స్వప్నః, తదా అయమ్ ఆత్మా కార్యకరణేభ్యో న వ్యావృత్తః తైః మిశ్రీ భూతః। అతో న స్వయంజ్యోతిః ఆత్మా ఇత్యతః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాయ అన్యే ఆహుః -- **జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి**। తత్ర చ హేతుమ్ ఆచక్షతే జాగరిత దేశత్వే, **యాని హి** యస్మాద్ హస్త్యాదీని పదార్థజాతాని, **జాగ్రత్** జాగరితదేశే, **పశ్యతి** లౌకికః, **తాని ఏవ సుప్తో** పశ్యతి **ఇతి**।।

తద్ అసత్। (సంగ్రహము) ఇంద్రియోపరమాత్। (వివరణము) ఉపరతేషు హి ఇంద్రియేషు స్వప్నాన్ పశ్యతి। తస్మాత్ న అన్యస్య జ్యోతిషః తత్ర సంభవః అస్తి। తద్ ఉక్తమ్ -- న తత్ర రథా రథయోగాః ఇత్యాది (10వ మంత్రము)। తస్మాత్ **అత్ర అయం పురుషః స్వయంజ్యోతిః భవతి** ఏవ।।

అవతారిక : స్వయంజ్యోతిః ఆత్మా అస్తి ఇతి స్వప్ననిదర్శనేన ప్రదర్శితమ్। అతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి (7వ మంత్రము) చ। క్రమేణ సంచరన్నిహలోకపరలోకాదీనిహలోకపరలోకాదివ్యతిరిక్తః (9వ మంత్రము)। తథా జాగ్రత్స్వప్నకులాయాభ్యాం వ్యతిరిక్తః (12వ మంత్రము)। తత్ర చ క్రమసంచారాత్ నిత్యః చ, ఇత్యేతత్ ప్రతిపాదితం యాజ్ఞవల్క్యేన। అతో విద్యానిష్క్రియార్థం సహస్రం దదామి ఇతి ఆహ జనకః --

సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహీతి ।। 14

సః **అహం** ఏవం బోధితః త్వయా **భగవతే** తుభ్యం **సహస్రం దదామి**। విమోక్షః చ కామప్రశ్నో మయా అభిప్రేతః। తదుపయోగీ అయం తాదర్థ్యాత్ తదేకదేశః ఏవ। అతః త్వాం నియోక్ష్యామి సమస్తకామప్రశ్ననిర్ణయశ్రవణేన। **విమోక్షాయ అతః ఊర్ధ్వం బ్రూహి ఇతి**, యేన సంసారాద్ విప్రముచ్యేయం త్వత్ప్రసాదాత్। విమోక్షపదార్థైకదేశనిర్ణయహేతోః సహస్రదానమ్।। 14

అవతారిక : నను స్వప్నే న కరోతి పుణ్యపాపే తయోః ఫలమ్ ఏవ పశ్యతి ఇతి కథమ్ అవగమ్యతే? యథా జాగరితే తథా కరోతి ఏవ స్వప్నే అపి, తుల్యత్వాద్ దర్శనస్య। ఇత్యతః ఆహ ---

స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసంగో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి ।। 15

సః ఆత్మా **యత్ కించిత్ తత్ర** స్వప్నే **పశ్యతి** పుణ్యపాపఫలమ్, **అనన్వాగతః** అననుబద్ధః **తేన** దృష్టేన **భవతి**, న ఏవ అనుబద్ధో భవతి। యది హి స్వప్నే కృతమ్ ఏవ తేన స్యాత్, తేన అనుబధ్యేత। స్వప్నాద్ ఉత్థితః అపి సమన్వాగతః స్యాత్। న చ తల్లోకే స్వప్నకృతకర్మణా అన్వాగతత్వప్రసిద్ధిః। న హి స్వప్నకృతేన ఆగసా ఆగస్కారిణమ్ ఆత్మానం మన్యతే కశ్చిత్। న చ స్వప్నదృశః ఆగః శ్రుత్వా లోకః తం గర్హతి పరిహరతి వా। అతః అనన్వాగతః ఏవ తేన భవతి।।

తస్మాత్ స్వప్నే కుర్వన్ ఇవ ఉపలభ్య తే, న తు క్రియా అస్తి పరమార్థతః। ఉతేవ స్త్రీభిస్సహ మోదమానః, ఇతి శ్లోకః ఉక్తః (బృ.ఉ. 4-3-13)। ఆఖ్యాతారః చ స్వప్నస్య సహ ఇవశబ్దేన ఆచక్షతే హస్తినః అద్య ఘటీ కృతాః ధావంతి ఇవ మయా దృష్టాః ఇతి। అతో న తస్య కర్తృత్వమ్ ఇతి।।

కథం పునః అస్య అకర్తృత్వమ్? ఇతి। కార్యకరణైః మూర్తైః సంశ్లేషో మూర్తస్య, సః తు క్రియాహేతుః దృష్టః। న హి అమూర్తః కశ్చిత్ క్రియావాన్ దృశ్యతే। అమూర్తః చ ఆత్మా। అతః అసంగః। యస్మాత్ చ అసంగః అయం పురుషః, తస్మాద్ అనన్వాగతః తేన స్వప్నదృష్టేన। అతః ఏవ న క్రియాకర్తృత్వమ్ అస్య కథంచిద్ ఉపపద్యతే। కార్యకరణసంశ్లేషేణ హి కర్తృత్వం స్యాత్। సః చ సంశ్లేషః సంగః అస్య న అస్తి। యతః అసంగో హి అయం పురుషః, తస్మాద్ అమృతః।।

ఏవమ్ ఏవ ఏతద్ యాజ్ఞవల్క్య। సః అహం భగవతే సహస్రం దదామి। అతః ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ ఏవ బ్రూహి। మోక్షపదార్థైకదేశస్య కర్మప్రవివేకస్య సమ్యగ్దర్శితత్వాత్। అతః ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ ఏవ బ్రూహి ఇతి।। 15

అవతారిక : దృష్టాంతమాత్రమ్ అవశిష్టమ్, తద్ వక్ష్యామి ఇతి ఆరభ్యతే ---

తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసంచరతి పూర్వం చాపరం చైవమేవాయం పురుష ఏతావుభావంతావనుసంచరతి స్వప్నాంతం చ బుద్ధాంతం చ ।। 18

తత్ తత్ర ఏతస్మిన్ యథా ప్రదర్శితే అర్థే దృష్టాంతః అయమ్ ఉపాదీయతే -- **యథా** లోకే **మహామత్స్యః**, మహాన్ చ అసౌ మత్స్యః చ, నాదేయేన స్రోతసా అహార్యః ఇతి అర్థః। స్రోతః చ విష్టంభయతి స్వచ్ఛందచారీ, **ఉభే కూలే** నద్యాః **పూర్వం చ అపరం చ అను** క్రమేణ **సంచరతి**। సంచరన్ అపి కూలద్వయం తన్మధ్యవర్తినా ఉదకస్రోతోవేగేన న పరవశీ క్రియతే। **ఏవమ్ ఏవ అయం పురుషః ఏతౌ ఉభౌ అంతౌ అనుసంచరతి**। కౌ తౌ? **స్వప్నాంతం చ బుద్ధాంతం చ**।।

దృష్టాంతప్రదర్శనఫలం తు -- మృత్యురూపః కార్యకారణసంఘాతః సహ తత్ప్రయోజకాభ్యాం కామకర్మభ్యామ్ అనాత్మధర్మః। అయం చ ఆత్మా ఏతస్మాద్ విలక్షణః ఇతి విస్తరతో వ్యాఖ్యాతమ్।। 18

అవతారిక : అత్ర చ స్థానత్రయానుసంచారేణ స్వయంజ్యోతిషః ఆత్మనః కార్యకరణసంఘాతవ్యతిరిక్తస్య కామకర్మభ్యాం వివిక్తతా ఉక్తా। స్వతో న అయం సంసారధర్మవాన్। ఉపాధినిమిత్తమ్ ఏవ తు అస్య సంసారిత్వమ్ అవిద్యాఽధ్యారోపితమ్ -- ఇతి ఏషః సముదాయార్థః ఉక్తః।।

తత్ర చ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానానాం త్రయాణాం విప్రకీర్ణరూపః ఉక్తః। న పుంజీకృత్య ఏకత్ర దర్శితః। యస్మాద్ జాగరితే ససంగః సమృత్యుః సకార్యకరణసంఘాతః ఉపలక్ష్యతే అవిద్యయా। స్వప్నే తు కామసంయుక్తో మృత్యురూపవినిర్ముక్తః ఉపలభ్యతే। సుషుప్తే పునః సంప్రసన్నః అసంగో భవతి ఇతి అసంగతా అపి దృశ్యతే। ఏకవాక్యతయా తు ఉపసంహ్రియమాణం ఫలం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావతా అస్య న ఏకత్ర పుంజీకృత్య ప్రదర్శితా ఇతి తత్ప్రదర్శనాయ కండికా ఆరభ్యతే।।

సుషుప్తే హి ఏవంరూపతా అస్య వక్ష్యమాణా, తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛందా అపహతపాప్మాఽభయం రూపమ్ (21వ మంత్రము), ఇతి। యస్మాద్ ఏవంరూపం విలక్షణం సుషుప్తం ప్రవివిక్షతి। తత్ కథమ్? ఇతి ఆహ। దృష్టాంతేన అస్య అర్థస్య ప్రకటీభావో భవతి ఇతి తత్ర దృష్టాంతః ఉపాదీయతే ---

తద్యథాఽస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాంతస్సగ్ంహత్య పక్షౌ సంలయాయైవ ధ్రియత ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అంతాయ ధావతి యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి ।। 19

తద్ యథా అస్మిన్ ఆకాశే భౌతికే **శ్యేనో వా సుపర్ణో వా**। సుపర్ణశబ్దేన క్షిప్రః శ్యేనః ఉచ్యతే। యథా ఆకాశే అస్మిన్ విహృత్య **విపరిపత్య శ్రాంతో** నానాపరిపతనలక్షణేన కర్మణా పరిఖిన్నః, **సంహత్య పక్షౌ** సంగమయ్య సంప్రసార్య పక్షౌ। సమ్యగ్ లీయతే అస్మిన్ ఇతి **సంలయో** నీడః। నీడాయ ఏవ **ధ్రియతే** స్వాత్మనా ఏవ ధార్యతే స్వయమ్ ఏవ। యథా అయం దృష్టాంతః, **ఏవమ్ ఏవ అయం పురుషః ఏత స్మై అంతాయ ధావతి**। అంతశబ్దవాచ్యస్య విశేషణమ్, **యత్ర** యస్మిన్ అంతే **సుప్తః**, న **కంచన** న కించిద్ అపి **కామం కామ యతే**। తథా న **కంచన స్వప్నం పశ్యతి**।।

న కంచన కామమ్ ఇతి స్వప్నబుద్ధాంత యోః అవిశేషేణ సర్వః కామః ప్రతిషి ధ్యతే। కంచన ఇతి అవిశేషితాభిధానాత్। తథా న కంచన స్వప్నమ్ ఇతి। జాగరితే అపి యద్ దర్శనమ్, తద్ అపి స్వప్నం మన్యతే శ్రుతిః। అతః ఆహ న కం చన స్వప్నం పశ్యతి ఇతి। తథా చ శ్రుత్యంతరమ్- తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయస్స్వప్నాః (ఐ.ఉ. 1-3-12) ఇతి।।

యథా దృష్టాంతే పక్షిణః పరిపతనజశ్రమాపనుత్తయే స్వనీడోపసర్పణమ్, ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోః కార్యకరణసంయోగజక్రియాఫలైః సంయుజ్యమానస్య, పక్షిణః పరిపతనజః ఇవ, శ్రమో భవతి। తచ్ఛ్రమాపనుత్తయే స్వాత్మనో నీడమ్ ఆయతనం సర్వసంసారధర్మవిలక్షణం సర్వక్రియాకారకఫలాయాసశూన్యం స్వమ్ ఆత్మానం ప్రవిశతి।। 19

అవతారిక : యది అస్య అయం స్వభావః సర్వసంసారధర్మశూన్యతా, పరోపాధినిమిత్తం చ అస్య సంసారధర్మిత్వమ్, యన్నిమిత్తం చ అస్య పరోపాధికృతం సంసారధర్మిత్వమ్, సా చ అవిద్యా। తస్యాః అవిద్యాయాః కిం స్వాభావికత్వమ్? ఆహోస్విత్ కామకర్మాదివద్ ఆగంతుకత్వమ్? యది చ ఆగంతుకత్వమ్, తతో విమోక్షః ఉపపద్యతే। తస్యాః చ ఆగంతుకత్వేకోపపత్తిః? కథం వా న ఆత్మధర్మః అవిద్యా? ఇతి సర్వానర్థబీజభూతాయాః అవిద్యాయాః సతత్త్వావధారణార్థం పరా కండికా ఆరభ్యతే -

అథ యత్రైనం ఘ్నంతీవ జినంతీవ హస్తీవ విచ్ఛాయయతి గర్తమివ పతతి యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే ।।

అథ ఏవం సతి **యత్ర** యస్మిన్ కాలే కేచన శత్రవః అన్యే వా తస్కరాః మామ్ ఆగత్య ఘ్నంతి ఇతి మృషా ఏవ వాసనానిమిత్తః ప్రత్యయః అవిద్యా□□ఖ్యో జాయతే। తద్ ఏతద్ ఉచ్యతే -- **ఏనం** స్వప్నదృశం **ఘ్నంతి ఇవ** ఇతి। తథా **జినంతి ఇవ** వశీకుర్వంతి ఇవ। న కేచన ఘ్నంతి, న అపి వశీకుర్వంతి। కేవలం తు అవిద్యావాసనోద్భవనిమిత్తం భ్రాంతిమాత్రమ్। తథా **హస్తీ ఇవ** ఏనం **విచ్ఛాయయతి** విచ్ఛాదయతి విద్రావయతి ధావయతి ఇవ ఇతి అర్థః। **గర్తమ్ ఇవ పతతి**। గర్తం జీర్ణకూపాదికమ్ ఇవ పతంతమ్ ఆత్మానమ్ ఉపలక్షయతి। తాదృశీ హి అస్య మృషా వాసనా ఉద్భవతి అత్యంతనికృష్టాధర్మోద్భాసితాంతఃకరణవృత్త్యాశ్రయా, దుఃఖరూపత్వాత్।।

కిం బహునా? **యద్ ఏవ జాగ్రద్భయం** పశ్యతి హస్త్యాదిలక్షణమ్, **తద్** ఏవ భయరూపం **అత్ర** అస్మిన్ స్వప్నే వినా ఏవ హస్త్యాదిరూపం భయం **అవిద్యా**వాసనయా మృషా ఏవ ఉద్భూతయా మన్యతే।।

అవతారిక : అథ పునః యత్ర అవిద్యా అపకృష్యమాణా విద్యా చ ఉత్కృష్యమాణా, కింవిషయా? కింలక్షణా చ? ఇతి ఉచ్యతే ---

అథ యత్ర దేవ ఇవ రాజేవాహమేవేదగ్ం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోకః ।। 20

అథ పునః **యత్ర** యస్మిన్ కాలే **దేవః ఇవ** స్వయం భవతి, దేవతావిషయా విద్యా యదా ఉద్భూతా జాగరితకాలే, తదా ఉద్భూతయా వాసనయా దేవమ్ ఇవ ఆత్మానం మన్యతే। స్వప్నే అపి తద్ ఉచ్యతే దేవః ఇవ **రాజా ఇవ**। రాజ్యస్థః అభిషిక్తః స్వప్నే అపి రాజా అహమ్ ఇతి మన్యతే రాజవాసనావాసితః।।

ఏవమ్ అత్యంతప్రక్షీయమాణా అవిద్యా ఉద్భూతా చ విద్యా సర్వాత్మవిషయా యదా, తదా స్వప్నే అపి తద్భావభావితః, **అహమ్ ఏవ ఇదం సర్వః అస్మి ఇతి మన్యతే**। సః యః సర్వాత్మభావః, సః **అస్య** ఆత్మనః **పరమో లోకః** పరమః ఆత్మభావః స్వాభావికః।।

యత్ తు సర్వాత్మభావాద్ అర్వాగ్ వాలాగ్రమాత్రమ్ అపి అన్యత్వేన దృశ్యతే న అహమ్ అస్మి ఇతి, తదవస్థా అవిద్యా। తయా అవిద్యయా యే ప్రత్యుపస్థాపితాః అనాత్మభావాః లోకాః తే అపరమాః స్థావరాంతాః। తాన్ సంవ్యవహారవిషయాన్ లోకాన్ అపేక్ష్య అయం సర్వాత్మభావః సమస్తః అనంతరః అబాహ్యః। సః అస్య పరమో లోకః। తస్మాద్ అపకృష్యమాణాయామ్ అవిద్యాయాం విద్యాయాం చ కాష్ఠాం గతాయాం సర్వాత్మభావో మోక్షః। యథా స్వయంజ్యోతిష్ట్వం స్వప్నే ప్రత్యక్షతః ఉపలభ్యతే తద్వద్ విద్యాఫలమ్ ఉపలభ్యతే ఇతి అర్థః।।

తథా అవిద్యాయామ్ అపి ఉత్కృష్యమాణాయాం తిరోధీయమానాయాం చ విద్యాయామ్, అవిద్యాయాః ఫలం ప్రత్యక్షతః ఏవ ఉపలభ్యతే, అథ యత్రైనం ఘ్నంతీవ జినంతీవ ఇతి। తే ఏతే విద్యాఽవిద్యాకార్యే సర్వాత్మభావః పరిచ్ఛిన్నాత్మభావః చ। విద్యయా శుద్ధయా సర్వాత్మా భవతి। అవిద్యయా చ అసర్వో భవతి। అన్యతః కుతశ్చిత్ ప్రవిభక్తో భవతి। యతః ప్రవిభక్తో భవతి, తేన విరుధ్యతే। విరుద్ధత్వాద్ హన్యతే జీయతే విచ్ఛిద్యతే చ। అసర్వవిషయత్వే చ భిన్నత్వాద్ ఏతద్ భవతి। సమస్తః తు సన్ కుతో భిద్యతే యేన విరుధ్యేత? విరోధాభావే కేన హన్యతే జీయతే విచ్ఛిద్యతే చ?

అత ఇదమ్ అవిద్యాయాః సతత్త్వమ్ ఉక్తం భవతి -- సర్వాత్మానం సంతమ్ అసర్వాత్మత్వేన గ్రాహయతి, ఆత్మనః అన్యద్ వస్త్వంతరమ్ అవిద్యమానం ప్రత్యుపస్థాపయతి, ఆత్మానమ్ అసర్వమ్ ఆపాదయతి। తతః తద్విషయః కామో భవతి యతో భిద్యతే। కామతః క్రియామ్ ఉపాదత్తే, తతః ఫలమ్। తద్ ఏతద్ ఉక్తం (1-4-10) వక్ష్యమాణం చ, యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి (బృ.ఉ. 4-5-15) ఇత్యాది।।

ఇదమ్ అవిద్యాయాః సతత్త్వం సహ కార్యేణ ప్రదర్శితమ్। విద్యాయాః చ కార్యం సర్వాత్మభావః ప్రదర్శితః అవిద్యాయాః విపర్యయేణ। సా చ అవిద్యా న ఆత్మనః స్వాభావికో ధర్మః, యస్మాద్ విద్యాయామ్

ఉత్కృష్యమాణాయాం స్వయమ్ అపచీయమానా సతీ, కాష్ఠాం గతాయాం విద్యాయాం పరినిష్ఠితే సర్వాత్మభావే సర్వాత్మనా నివర్తతే, రజ్జ్వామ్ ఇవ సర్పజ్ఞానం రజ్జునిశ్చయే। తత్ చ ఉక్తమ్ -- యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్? (బృ.ఉ. 2-4-14) ఇత్యాది। తస్మాత్ న ఆత్మధర్మః అవిద్యా। న హి స్వాభావికస్య ఉచ్ఛిత్తిః కదాచిద్ అపి ఉపపద్యతే, సవితుః ఇవ ఔష్ణ్యప్రకాశయోః। తస్మాత్ తస్యాః మోక్షః ఉపపద్యతే।। 20

అవతారిక : ఇదానీం యోఽసౌ సర్వాత్మభావో మోక్షో విద్యాఫలం క్రియాకారకఫలశూన్యమ్, స ప్రత్యక్షతో నిర్దిశ్యతే, యత్రావిద్యాకామకర్మాణి న సంతి। తదేతత్ప్రస్తుతమ్ -- యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి (18వ మంత్రము), ఇతి ---

తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛందా అపహతపాప్మాభయగ్ం రూపమ్ ।।

తద్ ఏతద్ వై అస్య రూపమ్। యః సర్వాత్మభావః, సోఽస్య పరమో లోకః, ఇత్యుక్తః (20వ మంత్రము), తత్ **అతిచ్ఛందా** అతిచ్ఛందమ్ ఇతి అర్థః, రూపపరత్వాత్। ఛందః కామః। అతిగతః ఛందో యస్మాద్ రూపాత్ తద్ అతిచ్ఛందం రూపమ్। అన్యః అసౌ సాంతః ఛందశ్శబ్దో గాయత్ర్యాదిచ్ఛందోవాచీ। అయం తు కామవచనః। అతః స్వరాంతః ఏవ। తథాపి అతిచ్ఛందా ఇతి పాఠః స్వాధ్యాయధర్మో ద్రష్టవ్యః। అస్తి చ లోకే కామవచనప్రయుక్తః ఛందశబ్దః, స్వచ్ఛందః, పరచ్ఛందః, ఇత్యాదౌ। అతః అతిచ్ఛందమ్ ఇత్యేవమ్ ఉపనేయమ్, కామవర్జితమ్ ఏతద్ రూపమ్ ఇత్యస్మిన్ అర్థే।।

తథా **అపహతపాప్మ**। పాప్మశబ్దేన ధర్మాధర్మౌ ఉచ్యేతే। పాప్మభి స్సంసృజ్యతే, పాప్మనో విజహాతి (బృ.ఉ. 4-3-8), ఇతి ఉక్తత్వాత్। అపహతపాప్మ ధర్మాధర్మవర్జితమ్ ఇత్యేతత్।।

కించ **అభయమ్**। భయం హి నామ అవిద్యాకార్యమ్। అవిద్యయా భయం మన్యతే, ఇతి హి ఉక్తమ్ (20వ మంత్రము)। తత్కార్యద్వారేణ కారణప్రతిషేధః అయమ్। అభయం రూపమ్ ఇతి అవిద్యావర్జితమ్ ఇత్యేతత్। యద్ ఏతద్ విద్యాఫలం సర్వాత్మభావః, తద్ ఏతద్ అతిచ్ఛందా అపహతపాప్మ అభయం రూపమ్, సర్వసంసారధర్మవర్జితమ్, అతః అభయం రూపమ్ ఏతత్। ఇదం చ పూర్వమ్ ఏవ ఉపన్యస్తమ్ అతీతానంతర బ్రాహ్మణసమాప్తౌ, అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసి (బృ.ఉ. 4-2-4), ఇతి ఆగమతః। ఇహ తు తర్కతః ప్రపంచితం దర్శితాగమార్థప్రత్యయదార్ఢ్యాయ।।

అయమ్ ఆత్మా స్వయం చైతన్యజ్యోతి స్స్వభావః సర్వం స్వేన చైతన్యజ్యోతిషా అవభాసయతి। స యత్తత్ర కించి త్పశ్యతి రమతే చరతి జానాతి చ ఇతి ఉక్తమ్ (15,16 మంత్రములు)। స్థితం చ ఏతత్ న్యాయతో నిత్యం స్వరూపం చైతన్యజ్యోతిష్ట్వమ్ ఆత్మనః।।

అవతారిక : సః యది ఆత్మా అత్ర అవినష్టః స్వేన ఏవ రూపేణ వర్తతే, కస్మాద్ అయమ్ అహమ్ అస్మి ఇతి ఆత్మానం వా బహిః వా ఇమాని భూతాని ఇతి జాగ్రత్స్వప్నయోః ఇవ న జానాతి? ఇత్యత్ర ఉచ్యతే। శృణు అత్ర అజ్ఞానహేతుమ్। ఏకత్వమ్ ఏవ అజ్ఞాన హేతుః। తత్ కథమ్? ఇతి ఉచ్యతే। దృష్టాంతేన హి ప్రత్యక్షీభవతి వివక్షితః అర్థః ఇతి ఆహ --

తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాంతరమేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాంతరమ్ ।।

తత్ తత్ర **యథా** లోకే **ప్రియయా** ఇష్టయా **స్త్రియా సంపరిష్వక్తః** సమ్యక్ పరిష్వక్తః కామయంత్యా కాముకః సన్ **న బాహ్యం** ఆత్మనః **కించన** కించిద్ అపి **వేద** మత్తః అన్యద్ వస్తు ఇతి, న చ **ఆంతరమ్**, అయమ్ అహమ్ అస్మి సుఖీ దుఃఖీ వా ఇతి। అపరిష్వక్తః తు తయా ప్రవిభక్తో జానాతి సర్వమ్ ఏవ బాహ్యమ్ ఆభ్యంతరం చ। పరిష్వంగోత్తరకాలం తు ఏకత్వాపత్తేః న జానాతి। **ఏవమ్ ఏవ** యథా దృష్టాంతః **అయం పురుషః** క్షేత్రజ్ఞో

భూతమాత్రాసంసర్గతః సైంధవఖిల్యవత్ ప్రవిభక్తః, జలాదౌ చంద్రాదిప్రతిబింబవత్ కార్యకరణే ఇహ ప్రవిష్టః। సః అయం పురుషః **ప్రాజ్ఞేన** పరమార్థేన స్వాభావికేన స్వేన **ఆత్మనా** పరేణ జ్యోతిషా **సంపరిష్వక్తః** సమ్యక్ పరిష్వక్తః ఏకీభూతో నిరంతరః సర్వాత్మా, **న బాహ్యం కించన** వస్త్వంతరం న అపి **ఆంతరం** ఆత్మని అయమ్ అహమ్ అస్మి సుఖీ దుఃఖీ వా ఇతి **వేద**।।

అవతారిక : తత్ర చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వే కస్మాద్ ఇహ న జానాతి? ఇతి యద్ అప్రాక్షీః, తత్ర అయం హేతుః మయా ఉక్తః ఏకత్వం యథా స్త్రీపుంసయోః సంపరిష్వక్తయోః। తత్ర అర్థాత్ నానాత్వం విశేషవిజ్ఞాన హేతుః ఇతి ఉక్తం భవతి। నానాత్వే చ కారణమ్ ఆత్మనో వస్త్వంతరస్య ప్రత్యుపస్థాపికా అవిద్యా ఇతి ఉక్తమ్। తత్ర చ అవిద్యాయాః యదా ప్రవివిక్తో భవతి, తదా సర్వేణ ఏకత్వమ్ ఏవ అస్య భవతి। తతః చ జ్ఞానజ్ఞేయాదికారకవిభాగే అసతి కుతో విశేషవిజ్ఞానప్రాదుర్భావః కామో వా సంభవతి స్వాభావికే స్వరూపస్థే ఆత్మజ్యోతిషి? యస్మాద్ ఏవం సర్వైకత్వమ్ ఏవ అస్య రూపమ్, అతః ---

తద్వా అస్యైతదాప్తకామమ్ ।।

తద్ వై అస్య ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిస్స్వభావస్య **ఏతద్** రూపం **ఆప్తకామమ్**। యస్మాత్ సమస్తమ్ ఏతత్, తస్మాద్ ఆప్తాః కామాః అస్మిన్ రూపే తద్ ఇదమ్ ఆప్తకామమ్। యస్య హి అన్యత్వేన ప్రవిభక్తః కామః తద్ అనాప్తకామం భవతి, యథా జాగరితావస్థాయాః దేవదత్తాదిరూపమ్। న తు ఇదం తథా కుతశ్చిత్ ప్రవిభజ్యతే। అతః తద్ ఆప్తకామం భవతి।।

అవతారిక : కిమ్ అన్యస్మాద్ వస్త్వంతరాత్ న ప్రవిభజ్యతే? ఆహోస్విద్ ఆత్మా ఏవ తద్ వస్త్వంతరమ్? అతః ఆహ న అన్యద్ అస్తి ఆత్మనః। కథమ్? యతః ---

ఆత్మకామమకామగ్ం రూపగ్ం శోకాంతరమ్ ।। 21

ఆత్మకామమ్, ఆత్మా ఏవ కామాః యస్మిన్ రూపే। అన్యత్ర ప్రవిభక్తాః ఇవ అన్యత్వేన కామ్యమానాః యథా జాగ్రత్స్వప్నయోః। తస్య ఆత్మా ఏవ, అన్యత్వప్రత్యుపస్థాపకహేతోః అవిద్యాయాః అభావాద్ ఆత్మకామమ్।।

అతః ఏవ **అకామం** ఏతద్ **రూపం** కామ్యవిషయాభావాత్। **శోకాంతరం** శోక చ్ఛిద్రం శోకశూన్యమ్ ఇత్యేతత్। శోక మధ్యమ్ ఇతి వా। సర్వథా అపి అశోకమ్ ఏతద్ రూపం శోకవర్జితమ్ ఇతి అర్థః।। 21

అవతారిక : ప్రకృతః స్వయంజ్యోతిః ఆత్మా అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్తః ఇతి ఉక్తమ్। అసంగత్వాద్ ఆత్మనః, ఆగంతుకత్వాత్ చ తేషామ్। తత్ర ఏవమ్ ఆశంకా జాయతే। చైతన్యస్వభావత్వే సతి అపి ఏకీభావాత్ న జానాతి స్త్రీపుంసయోః ఇవ సంపరిష్వక్తయోః ఇతి ఉక్తమ్। తత్ర ప్రాసంగికమ్ ఏతద్ ఉక్తమ్ -- కామకర్మాదివత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్ అపి అస్య ఆత్మనో న స్వభావః। యస్మాత్ సంప్రసాదే న ఉపలభ్యతే, ఇతి ఆశంకాయాం ప్రాప్తాయాం తన్నిరాకరణాయ స్త్రీపుంసయోః దృష్టాంతోపాదానేన విద్యమానస్య ఏవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య సుషుప్తే అగ్రహణమ్ ఏకీభావాద్ హేతోః, న తు కామకర్మాదివద్ ఆగంతుకమ్।।

ఇత్యేతత్ ప్రాసంగికమ్ అభిధాయ యత్ ప్రకృతం తద్ ఏవ అనుప్రవర్తయతి। అత్ర చ ఏతత్ ప్రకృతమ్ -- అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్తమ్ ఏవ తద్ రూపమ్, యత్ సుషుప్తే ఆత్మనో గృహ్యతే ప్రత్యక్షతః ఇతి। తద్ ఏతద్ యథాభూతమ్ ఏవ అభిహితం సర్వసంబంధాతీతమ్ ఏతద్ రూపమ్ ఇతి। యస్మాద్ అత్ర ఏతస్మిన్ సుషుప్తస్థానే అతిచ్ఛందా అపహతపాప్మ అభయమ్ ఏతద్ రూపమ్, తస్మాత్ ---

అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః ।।

అత్ర అస్మిన్ సుషుప్తే అపి **పితా** జనకః। తస్య చ జనయితృ త్వాద్ యత్ పితృత్వం పుత్రం ప్రతి తత్ కర్మనిమిత్తమ్। తేన చ కర్మణా అయమ్ అసంబద్ధః అస్మిన్ కాలే। తస్మాత్ పితాపుత్రసంబంధనిమిత్తాత్ కర్మణో వినిర్ము క్తత్వాత్ పితా అపి **అపితా భవతి**। తథా పుత్రః అపి పితుః అపుత్రో భవతి ఇతి సామర్థ్యాద్ గమ్యతే। ఉభయోః హి సంబంధనిమిత్తం కర్మ। తద్ అయమ్ అతిక్రాంతో వర్తతే। అపహతపాప్మ (21వ మంత్రము) ఇతి హి ఉక్తమ్।।

తథా **మాతా అమాతా**। **లోకాః** కర్మణా జేతవ్యాః జితాః చ। తత్కర్మసంబంధాభావాత్ లోకాః **అలోకాః**। తథా **దేవాః**। కర్మాంగభూతాః తత్కర్మసంబంధాత్యయాద్ దేవాః **అదేవాః**। తథా **వేదాః** సాధ్య సాధనసంబంధాభిధాయకాః మంత్రలక్షణాః చ అభిధాయకత్వేన కర్మాంగభూతాః అధీతాః అధ్యేతవ్యాః చ కర్మనిమిత్తమ్ ఏవ సంబధ్యంతే పురుషేణ। తత్కర్మాతిక్రమణాద్ ఏతస్మిన్ కాలే వేదాః అపి **అవేదాః** సంపద్యంతే।।

శ్రమణోऽశ్రమణస్తాపసోऽతాపసః ।।

శ్రమణః పరివ్రాట్ యత్కర్మనిమిత్తో భవతి, సః తేన వినిర్ము క్తత్వాత్ **అశ్రమణః**। తథా **తాపసో** వానప్రస్థః **అతాపసః**। సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదీనామ్ ఉపలక్షణమ్ ఉభయోః గ్రహణమ్।।

అవతారిక : కిం బహునా?

అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన ।।

అనన్వాగతమ్, న అన్వాగతం **అనన్వాగతం** అసంబద్ధమ్ ఇత్యేతత్। **పుణ్యేన** శాస్త్రవిహితేన కర్మణా, తథా **పాపేన** విహితాకరణప్రతిషిద్ధక్రియాలక్షణేన। రూపపరత్వాత్ నపుంసకలింగమ్। అభయం రూపమ్ ఇతి హి అనువర్తతే।।

అవతారిక : కిం పునః అసంబద్ధత్వే కారణమ్? ఇతి తద్ధేతుః ఉచ్యతే ---

తీర్ణో హి తదా సర్వాన్ శోకాన్ హృదయస్య భవతి ।। 22

తీర్ణః అతిక్రాంతః, **హి** యస్మాత్ ఏవంరూపః **తదా** తస్మిన్ కాలే **సర్వాన్ శోకాన్**। శోకాః కామాః। ఇష్టవిషయప్రార్థనా హి తద్విషయవియోగే శోకత్వమ్ ఆపద్యతే। ఇష్టం హి విషయమ్ అప్రాప్తం వియుక్తం చ ఉద్దిశ్య చింతయానః తద్గుణాన్ సంతప్యతే పురుషః। అతః శోకః అరతిః కామః ఇతి పర్యాయాః।।

యస్మాత్ సర్వకామాతీతో హి అత్ర అయం భవతి, న కంచన కామం కామయతే (19వ మంత్రము), అతిచ్ఛందా (21వ మంత్రము) ఇతి హి ఉక్తమ్, తత్ప్ర క్రియాపతితః అయం శోకశబ్దః కామవచనః ఏవ భవితుమ్ అర్హతి। కామః చ కర్మ హేతుః। వక్ష్యతి హి, స యథాకామో భవతి తత్క్రతు ర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే, ఇతి (బృ.ఉ. 4-4-5)। అతః సర్వకామాతితీర్ణత్వాద్ యుక్తమ్ ఉక్తమ్, అనన్వాగతం పుణ్యేన, ఇత్యాది।।

హృదయస్య। హృదయమ్ ఇతి పుండరీకాకారో మాంసపిండః। తత్స్థమ్ అంతఃకరణం బుద్ధిః హృదయమ్ ఇతి ఉచ్యతే, తాత్స్థ్యాత్ మంచక్రోశనవత్। **హృదయస్య** బుద్ధేః యే శోకాః కామాః। బుద్ధిసంశ్రయాః హి తే। కామస్సంకల్పో విచికిత్సేత్యాది సర్వం మన ఏవ (బృ.ఉ. 1-5-3) ఇతి ఉక్తత్వాత్। వక్ష్యతి చ -- కామా యేऽస్య హృది శ్రితాః (బృ.ఉ. 4-4-7) ఇతి।।

ఆత్మసంశ్రయభ్రాంత్యపనోదాయ హి ఇదం వచనమ్, హృది శ్రితాః హదయస్య శోకాః ఇతి చ। హృదయకరణసంబంధాతీతః చ అయమ్ అస్మిన్ కాలే, అతిక్రామతి మృత్యోః రూపాణి (బృ.ఉ. 4-3-7), ఇతి

హి ఉక్తమ్। హృదయకరణసంబంధాతీతత్వాత్, తత్సంశ్రయకామసంబంధాతీతో భవతి ఇతి యుక్తతరం వచనమ్।।

యే తు వాదినో హృది శ్రితాః కామాః వాసనాః చ హృదయసంబంధినమ్ ఆత్మానమ్ ఉపసృప్య ఉపశ్లిష్యంతి, హృదయ వియోగే అపి చ ఆత్మని అవతిష్ఠంతే పుట తైలస్థః ఇవ పుష్పాదిగంధః ఇత్యాచక్షతే, తేషాం-- కామస్సంకల్పః (బృ.ఉ. 1-5-3), హృదయే హ్యేవ రూపాణి (బృ.ఉ. 3-9- 20), హృదయస్య శోకాః, ఇత్యాదీనాం వచనానామ్ ఆనర్థక్యమ్ ఏవ।।

పూర్వపక్షము : హృదయకరణోత్పాద్యత్వాద్ ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) హృది శ్రితాః (బృ.ఉ. 4-4-7) ఇతి విశేషణాత్। (వివరణము) న హి హృదయస్య కరణమాత్రత్వే, హృది శ్రితాః ఇతి వచనం సమంజసమ్, హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠి తాని (బృ.ఉ. 3-9-20) ఇతి చ। ఆత్మవిశుద్ధేః చ వివక్షితత్వాద్ హృచ్ఛ్రయణవచనం యథార్థమ్ ఏవ యుక్తమ్। ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ (7వ మంత్రము) ఇతి చ శ్రుతేః అన్యార్థాసంభవాత్।।

పూర్వపక్షము : కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః, ఇతి విశేషణాద్ ఆత్మాశ్రయాః అపి సంతి ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) అనాశ్రితాపేక్షత్వాత్। (వివరణము) న అత్ర ఆశ్రయాంతరమ్ అపేక్ష్య యే హృది ఇతి విశేషణమ్। కిం తర్హి? యే హృది అనాశ్రితాః కామాః తాన్ అపేక్ష్య విశేషణమ్। యే తు అప్రరూఢాః భవిష్యాః భూతాః చ ప్రతిపక్షతో నివృత్తాః తే న ఏవ హృది శ్రితాః। సంభావ్యంతే చ తే। అతో యుక్తం తాన్ అపేక్ష్య విశేషణమ్, యే ప్రరూఢాః వర్తమానాః విషయే తే సర్వే ప్రముచ్యంతే ఇతి।।

పూర్వపక్షము : తథాపి విశేషణానర్థక్యమ్ ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : తేషు యత్నాధిక్యాధేయార్థత్వాత్। ఇతరథా అశ్రుతమ్ అనిష్టం చ కల్పితం స్యాద్ ఆత్మాశ్రయత్వం కామానామ్।।

పూర్వపక్షము: న కంచన కామం కామయతే (19వ మంత్రము) ఇతి ప్రాప్తప్రతిషేధాద్ ఆత్మాశ్రయత్వం కామానాం శ్రుతమ్ ఏవ ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : సధీస్స్వప్నో భూత్వా ఇతి పరనిమిత్తత్వాత్ కామాశ్రయత్వప్రాప్తేః। (సంగ్రహము) అసంగవచనాత్ చ। (వివరణము) న హి కామాశ్రయత్వే అసంగవచనమ్ ఉపపద్యతే। సంగః చ కామః ఇతి అవోచామ।।

పూర్వపక్షము : ఆత్మకామః (బృ.ఉ. 4-4-6) ఇతి శ్రుతేః ఆత్మవిషయః అస్య కామో భవతి ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : వ్యతిరిక్తకామాభావార్థత్వాత్ తస్యాః।।

పూర్వపక్షము : వైశేషికాదితంత్రన్యాయోపపన్నమ్ ఆత్మనః కామాద్యాశ్రయత్వమ్ ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : హృది శ్రితాః ఇత్యాదివిశేష శ్రుతివిరోధాద్ అనపేక్ష్యాః తాః వైశేషికాదితంత్రోపపత్తయః। శ్రుతివిరోధే న్యాయాభాసత్వోపగమాత్।।

(సంగ్రహము) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాత్ చ। (వివరణము) కామాదీనాం చ స్వప్నే కేవలదృశిమాత్రవిషయత్వాత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సిద్ధం స్థితం చ బాధ్యేత। ఆత్మసమవాయిత్వే దృశ్యత్వానుపపత్తేః చక్షుర్గతవిశేషవత్। ద్రష్టుః హి దృశ్యమ్ అర్థాంతరభూతమ్ ఇతి ద్రష్టుః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సిద్ధమ్। తద్బాధితం స్యాద్ యది కామాద్యాశ్రయత్వం పరికల్ప్యేత।।

(సంగ్రహము) సర్వశాస్త్రార్థవిప్రతిషేధాత్ చ। (వివరణము) పరస్య ఏకదేశకల్పనాయాం కామాద్యాశ్రయత్వే చ సర్వశాస్త్రార్థజాతం కుప్యేత। ఏతత్ చ విస్తరేణ చతుర్థే అవోచామ। మహతా హి

ప్రయత్నేన కామాద్యాశ్రయత్వకల్పనాః ప్రతిషేద్ధవ్యాః ఆత్మనః పరేణ ఏకత్వశాస్త్రార్థసిద్ధయే। తత్కల్పనాయాం పునః క్రియమాణాయాం శాస్త్రార్థః ఏవ బాధితః స్యాత్। యథా ఇచ్ఛాదీనామ్ ఆత్మధర్మత్వం కల్పయంతో వైశేషికాః నైయాయికాః చ ఉపనిషచ్ఛాస్త్రార్థేన న సంగచ్ఛంతే, తథా ఇయమ్ అపి కల్పనా ఉపనిషచ్ఛాస్త్రార్థబాధనాత్ న ఆదరణీయా।। 22

అవతారిక - ప్రశ్న : స్త్రీపుంసయోః ఇవ ఏకత్వాత్ న పశ్యతి ఇతి ఉక్తమ్, స్వయంజ్యోతిః ఇతి చ। స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామ చైతన్యాత్మస్వభావతా। యది హి అగ్న్యుష్ణత్వాదివత్ చైతన్యాత్మస్వభావః ఆత్మా, సః కథమ్ ఏకత్వే అపి హి స్వభావం జహ్యాత్ న జానీయాత్? అథ న జహాతి, కథమ్ ఇహ సుషుప్తే న పశ్యతి? విప్రతిషిద్ధమ్ ఏతత్ చైతన్యాత్మస్వభావో న జానాతి చ ఇతి।।

సమాధానము : న విప్రతిషిద్ధమ్, ఉభయమ్ అపి ఏతద్ ఉపపద్యతే ఏవ।।

ప్రశ్న : కథమ్?

యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్ వై తన్న పశ్యతి న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్ ।।

యద్ వై సుషుప్తే **తత్ న పశ్యతి పశ్యన్ వై తత్** తత్ర పశ్యన్ ఏవ **న పశ్యతి**। యత్ తత్ర సుషుప్తే న పశ్యతి ఇతి జానీషే తత్ న తథా గృహ్ణీథాః। కస్మాత్? పశ్యన్ వై భవతి తత్ర।।

పూర్వపక్షము : నను ఏవం న పశ్యతి ఇతి సుషుప్తే జానీమో యతో న చక్షుః వా మనో వా దర్శనే కరణం వ్యాపృతమ్ అస్తి। వ్యాపృతేషు హి దర్శనశ్రవణాదిషు పశ్యతి ఇతి వ్యవహారో భవతి శృణోతి ఇతి వా। న చ వ్యాపృతాని కరణాని పశ్యామః। తస్మాత్ న పశ్యతి ఏవ అయమ్।।

సిద్ధాంతము : న హి। కిం తర్హి? పశ్యన్ ఏవ భవతి। కథమ్? **న హి** యస్మాత్ **ద్రష్టుః** దృష్టికర్తుః యా దృష్టిః తస్యాః **దృష్టేః, విపరిలోపో** వినాశః, సః **న విద్యతే**। యథా అగ్నేః ఔష్ణ్యం యావదగ్నిభావి, తథా అయం చ ఆత్మా ద్రష్టా అవినాశీ। అతః **అవినాశిత్వాత్** ఆత్మనో దృష్టిః అపి అవినాశినీ। యావద్ద్రష్టృభావినీ హి సా।।

పూర్వపక్షము : నను విప్రతిషిద్ధమ్ ఇదమ్ అభిధీయతే ద్రష్టుః సా దృష్టిః న విపరిలుప్యతే ఇతి చ। దృష్టిః చ ద్రష్ట్రా క్రియతే। దృష్టికర్తృత్వాద్ హి ద్రష్టా ఇతి ఉచ్యతే। క్రియమాణా చ ద్రష్ట్రా దృష్టిః న విపరిలుప్యతే ఇతి చ అశక్యం వక్తుమ్।।

సిద్ధాంతము : నను న విపరిలుప్యతే ఇతి వచనాద్ అవినాశినీ స్యాత్।।

పూర్వపక్షము : న। (సంగ్రహము) వచనస్య జ్ఞాపకత్వాత్। (వివరణము) న హి న్యాయప్రాప్తో వినాశః కృతకస్య వచనశతైః అపి వారయితుం శక్యతే। వచనస్య యథా ప్రాప్తార్థజ్ఞాపకత్వాత్। న ఏషః దోషః।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవద్ దర్శనోపపత్తేః। (వివరణము) యథా ఆదిత్యాదయో నిత్యప్రకాశస్వభావాః ఏవ సంతః స్వాభావికేన నిత్యేన ఏవ ప్రకాశేన ప్రకాశయంతి, న హి అప్రకాశాత్మానః సంతః ప్రకాశం కుర్వంతః ప్రకాశయంతి ఇతి ఉచ్యంతే। కిం తర్హి? స్వభావేన ఏవ నిత్యేన ప్రకాశేన। తథా అయమ్ అపి ఆత్మా అవిపరిలుప్తస్వభావయా దృష్ట్యా నిత్యయా ద్రష్టా ఇతి ఉచ్యతే।।

పూర్వపక్షము : గౌణం తర్హి ద్రష్టృత్వమ్। న।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) ఏవమ్ ఏవ ముఖ్యత్వోపపత్తేః। (వివరణము) యది హి అన్యథా అపి ఆత్మనో ద్రష్టృత్వం దృష్టమ్, తదా అస్య ద్రష్టృత్వస్య గౌణ త్వమ్। న తు ఆత్మనః అన్యో దర్శనప్రకారః అస్తి। తద్ ఏవమ్ ఏవ ముఖ్యం ద్రష్టృత్వమ్ ఉపపద్యతే న అన్యథా। యథా ఆదిత్యాదీనాం ప్రకాశయితృత్వం నిత్యేన ఏవ స్వాభావికేన అక్రియమాణేన ప్రకాశేన, తద్ ఏవ చ ప్రకాశయితృత్వం ముఖ్యం

ప్రకాశయితృత్వాంతరానుపపత్తేః। తస్మాత్ న ద్రష్టుః దృష్టిః విపరిలుప్యతే ఇతి న విప్రతిషేధగంధః అపి అస్తి।।

పూర్వపక్షము: నను అనిత్యక్రియాకర్తృవిషయః ఏవ తృచ్ప్రత్యయాంతస్య శబ్దస్య ప్రయోగో దృష్టః, యథా ఛేత్తా భేత్తా గంతా ఇతి। తథా ద్రష్టా ఇత్యత్ర అపి ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : ప్రకాశయితా ఇతి దృష్టత్వాత్।।

పూర్వపక్షము : భవతు ప్రకాశకేషు అన్యథా అసంభవాత్। న తు ఆత్మని ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : దృష్ట్యవిపరిలోపశ్రుతేః।।

పూర్వపక్షము : పశ్యామి న పశ్యామి ఇతి అనుభవదర్శనాత్ న ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము: (సంగ్ర.) కరణవ్యాపారవిశేషాపేక్షత్వాత్। (వివరణము) ఉద్ధృతచక్షుషాం చ స్వప్నే ఆత్మదృష్టేః అవిపరిలోపదర్శనాత్। తస్మాద్ అవిపరిలుప్తస్వభావా ఏవ ఆత్మనో దృష్టిః। అతః తయా అవిపరిలుప్తయా దృష్ట్యా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావయా పశ్యన్ ఏవ భవతి సుషుప్తే।।

అవతారిక : కథం తర్హి న పశ్యతి ఇతి? ఉచ్యతే ---

న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్ ।। 23

న తు తద్ అస్తి। కిం తత్? **ద్వితీయం** విషయభూతమ్। కింవిశిష్టమ్? **తతో** ద్రష్టుః **అన్యత్** వేన **విభక్తం యత్ పశ్యేత్** యద్ ఉపలభేత। యద్ హి తద్విశేషదర్శనకారణమ్ అంతఃకరణం చక్షూరూపం చ, తద్ అవిద్యయా అన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపితమ్ ఆసీత్। తద్ ఏతస్మిన్ కాలే ఏకీభూతమ్, ఆత్మనః పరేణ పరిష్వంగాత్। ద్రష్టుః హి పరిచ్ఛిన్నస్య విశేషదర్శనాయ కరణాని అన్యత్వేన వ్యవతిష్ఠంతే। అయం తు సర్వాత్మనా సంపరిష్వక్తః స్వేన పరేణ ప్రాజ్ఞేన ఆత్మనా ప్రియయా ఇవ పురుషః। తేన న పృథక్త్వేన వ్యవస్థితాని కరణాని విషయాః చ। తదభావాద్ విశేషదర్శనం న అస్తి। కరణాదికృతం హి తత్ న ఆత్మకృతమ్ ఆత్మకృతమ్ ఇవ ప్రత్యవభాసతే। తస్మాత్ తత్కృతా ఇయం భ్రాంతిః ఆత్మనో దృష్టిః పరిలుప్యతే ఇతి।। 23

యద్వై తన్న జిఘ్రతి జిఘ్రన్ వై తన్న జిఘ్రతి న హి ఘ్రాతుర్ఘ్రాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యజ్జిఘ్రేత్ ।। 24

యద్వై తన్న రసయతే రసయన్ వై తన్న రసయతే న హి రసయితూ రసయతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్రసయేత్ ।। 25

యద్వై తన్న వదతి వదన్ వై తన్న వదతి న హి వక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్వదేత్ ।। 26

యద్వై తన్న శృణోతి శృణ్వన్ వై తన్న శృణోతి న హి శ్రోతుశ్శ్రుతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యచ్ఛృణుయాత్ ।। 27

సమానమ్ అన్యత్। యద్ వై తత్ న జిఘ్రతి। యద్ వై తత్ న రసయతే। యద్ వై తత్ న వదతి। యద్ వై తత్ న శృణోతి।।

యద్వై తన్న మనుతే మన్వానో వై తన్న మనుతే న హి మంతుర్మతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యన్మన్వీత ।। 28

యద్వై తన్న స్పృశతి స్పృశన్ వై తన్న స్పృశతి న హి స్ప్రష్టుస్స్పృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్ స్పృశేత్ ।। 29

యద్వై తన్న విజానాతి విజానన్ వై తన్న విజానాతి న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్విజానీయాత్ ।। 30

యద్ వై తత్ న మనుతే। యద్ వై తత్ న స్పృశతి। యద్ వై తత్ న విజానాతి ఇతి। మననవిజ్ఞానయోః దృష్ట్యాదిసహకారిత్వే అపి సతి చక్షురాదినిరపేక్షో భూతభవిష్యద్వ ర్తమానవిషయవ్యాపారో విద్యతే ఇతి పృథగ్ గ్రహణమ్।।

ప్రశ్న : కిం పునః దృష్ట్యాదీనామ్ అగ్నేః ఔష్ణ్యప్రకాశజ్వలనాదివద్ ధర్మభేదః? ఆహోస్విద్ అభిన్నస్య ఏవ ధర్మస్య పరోపాధినిమిత్తం ధర్మాన్యత్వమ్ ఇతి?

పూర్వపక్షము : అత్ర కేచిద్ వ్యాచక్షతే। ఆత్మవస్తునః స్వతః ఏవ ఏకత్వం నానాత్వం చ। యథా గోః గోద్రవ్యతయా ఏకత్వమ్, సాస్నాదీనాం ధర్మాణాం పరస్పరతో భేదః। యథా స్థూలేషు ఏకత్వం నానాత్వం చ, తథా నిరవయవేషు అమూర్తవస్తుషు ఏకత్వం నానాత్వం చ అనుమేయమ్। సర్వత్ర అవ్యభిచారదర్శనాద్ ఆత్మనః అపి తద్వద్ ఏవ దృష్ట్యాదీనాం పరస్పరం నానాత్వమ్, ఆత్మనా చ ఏకత్వమ్ ఇతి। న।।

సిద్ధాంతము : (సంగ్రహము) అన్యపర త్వాత్। (వివరణము) న హి దృష్ట్యాదిధర్మభేదప్రదర్శనపరమ్ ఇదం వాక్యం యద్వై తద్ ఇత్యాది। కిం తర్హి? యది చైతన్యాత్మ జ్యోతిః, కథం న జానాతి సుషుప్తే? నూనమ్ అతో న చైతన్యాత్మజ్యోతిః ఇత్యేవమ్ ఆశంకాప్రాప్తౌ, తన్నిరాకరణాయ ఏతద్ ఆరబ్ధం యద్వై తద్ ఇత్యాది। యద్ అస్య జాగ్రత్స్వప్నయోః చక్షురాద్యనేకోపాధిద్వారం చైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వాభావ్యమ్ ఉపలక్షితం దృష్ట్యాద్యభిధేయవ్యవహారాపన్నం, సుషుప్తే ఉపాధిభేదవ్యాపారనివృత్తౌ అనుద్భాస్యమానత్వాద్ అనుపలక్ష్యమాణస్వభావమ్ అపి ఉపాధిభేదేన భిన్నమ్ ఇవ యథాప్రాప్తానువాదేన ఏవ విద్యమానత్వమ్ ఉచ్యతే। తత్ర దృష్ట్యాదిధర్మభేదకల్పనా వివక్షితార్థానభిజ్ఞతయా।।

సైంధవఘనవత్ ప్రజ్ఞానైకరసఘనశ్రుతివిరోధాత్ చ। విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ (బృ.ఉ. 3-9-28), సత్యం జ్ఞానమ్ (తై.ఉ. 2-1-1), ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ (ఐ.ఉ. 3-1-3) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః చ।।

(సంగ్రహము) శబ్దప్రవృత్తేః చ। (వివరణము) లౌకికీ చ శబ్దప్రవృత్తిః చక్షుషా రూపం విజానాతి, శ్రోత్రేణ శబ్దం విజానాతి, రసనేన అన్నస్య రసం విజానాతి, ఇతి చ సర్వత్ర ఏవ చ దృష్ట్యాదిశబ్దాభిధేయానాం విజ్ఞానశబ్దవాచ్యతామ్ ఏవ దర్శయతి। శబ్దప్రవృత్తిః చ ప్రమాణమ్।।

(సంగ్రహము) దృష్టాంతోపపత్తేః చ। (వివరణము) యథా హి లోకే స్వచ్ఛస్వా భావ్యయుక్తః స్ఫటికః తన్నిమిత్తమ్ ఏవ కేవలం హరితనీలలోహితాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్ తదాకారత్వం భజతే, న చ స్వచ్ఛస్వాభావ్యవ్యతిరేకేణ హరితనీలలోహితాదిలక్షణాః ధర్మభేదాః స్ఫటికస్య కల్పయితుం శక్యంతే, తథా చక్షురాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్ ప్రజ్ఞానఘనస్వభావస్య ఏవ ఆత్మజ్యోతిషో దృష్ట్యాదిశక్తిభేదః ఉపలక్ష్యతే। ప్రజ్ఞానఘనస్య స్వచ్ఛస్వాభావ్యాత్ స్ఫటికస్వచ్ఛస్వాభావ్యవత్।।

(సంగ్రహము) స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్ చ। (వివరణము) యథా చ ఆదిత్యజ్యోతిః అవభాస్యభేదైః సంయుజ్యమానం హరితనీలపీతలోహితాదిభేదైః అవిభాజ్యం తదాకారాభాసం భవతి, తథా చ కృత్స్నం జగద్ అవభాసయత్ చక్షురాదీని చ తదాకారం భవతి। తథా చ ఉక్తమ్ -- ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే (6వ మంత్రము), ఇత్యాది।।

న చ నిరవయవేషు అనేకాత్మతా శక్యతే కల్పయితుమ్, దృష్టాంతాభావాత్। యదపి ఆకాశస్య సర్వగతత్వాదిధర్మభేదః పరికల్ప్యతే, పరమాణ్వాదీనాం చ గంధరసాద్యనేకగుణత్వమ్, తదపి నిరూప్యమాణం పరోపాధినిమిత్తమ్ ఏవ భవతి।।

ఆకాశస్య తావత్ సర్వగతత్వం నామ న స్వతో ధర్మః అస్తి। సర్వోపాధిసంశ్రయాద్ హి సర్వత్ర స్వేన రూపేణ సత్త్వమ్ అపేక్ష్య సర్వగతత్వవ్యవహారః। న తు ఆకాశః క్వచిద్ గతో వా అ(అ)గతో వా స్వతః। గమనం హి నామ దేశాంతరస్థస్య దేశాంతరేణ సంయోగకారణమ్। సా చ క్రియా న ఏవ అవిశేషే సంభవతి। ఏవం ధర్మభేదాః న ఏవ సతి ఆకాశే।।

తథా పరమాణ్వాదౌ అపి। పరమాణుః నామ పృథివ్యాః గంధఘనాయాః పరమసూక్ష్మః అవయవో గంధాత్మకః ఏవ। న తస్య పునః గంధవత్త్వం నామ శక్యతే కల్పయితుమ్।।

పూర్వపక్షము : అథ తస్య ఏవ రసాదిమత్త్వం స్యాద్ ఇతి చేత్। న।।

సిద్ధాంతము : తత్ర అపి అబాదిసంసర్గనిమిత్తత్వాత్। తస్మాత్ న నిరవయవస్య అనేకధర్మత్వే దృష్టాంతః అస్తి। ఏతేన దృగాదిశక్తిభేదానాం పృథక్ చక్షూరూపాదిభేదేన పరిణామభేదకల్పనా పరమాత్మని ప్రత్యుక్తా।।
28-30

జాగ్రత్స్వప్నయోః ఇవ యద్ విజానీయాత్ తద్ ద్వితీయం ప్రవిభక్తమ్ అన్యత్వేన న అస్తి ఇతి ఉక్తమ్। అతః సుషుప్తే న విజానాతి విశేషమ్।।

అవతారిక : నను యది అస్య అయమ్ ఏవ స్వభావః కింనిమిత్తమ్ అస్య విశేషవిజ్ఞానం స్వభావపరిత్యాగేన? అథ విశేషవిజ్ఞానమ్ ఏవ అస్య స్వభావః, కస్మాద్ ఏషః విశేషం న విజానాతి? ఇతి ఉచ్యతే శృణు ---

యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేదన్యోఽన్యద్రసయే
దన్యోఽన్యద్వదేదన్యోఽన్యచ్ఛృణుయాదన్యోఽన్యన్మన్వీతాన్యోఽన్యత్స్పృశేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్ ।। 31

యత్ర యస్మిన్ జాగరితే స్వప్నే **వా అన్యద్ ఇవ** ఆత్మనో వస్త్వంతరమ్ ఇవ అవిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం భవతి, **తత్ర** తస్మాద్ అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాద్ అన్యః అన్యమ్ ఇవ ఆత్మానం మన్యమానః అసత్యాత్మనః ప్రవిభక్తే వస్త్వంతరే, అసతి చ ఆత్మని తతః ప్రవిభక్తే, **అన్యః అన్యత్ పశ్యేత్** ఉపలభేత। తత్ చ దర్శితం స్వప్నే ప్రత్యక్షతో ఘ్నంతీవ జినంతీవ (20వ మంత్రము) ఇతి। తథా **అన్యః అన్యత్ జిఘ్రేద్ రసయేద్ వదేత్ శృణుయాత్ మన్వీత స్పృశేద్ విజానీయాత్** ఇతి।। 31

అవతారిక : యత్ర పునః సా అవిద్యా సుషుప్తే వస్త్వంతరప్రత్యుపస్థాపికా శాంతా, తెన అన్యత్వేన అవిద్యాప్రవిభక్తస్య వస్తునః అభావాత్ తత్ కేన కం పశ్యేత్ జిఘ్రేద్ విజానీయాద్ వా? అతః ---

సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి హైనమనుశశాస యాజ్ఞవల్క్యః ।।

స్వేన ఏవ హి ప్రాజ్ఞేన ఆత్మనా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావేన సంపరిష్వక్తః సమస్తః సంప్రసన్నః ఆప్తకామః ఆత్మకామః సలిలవత్ స్వచ్ఛీభూతః సలిలః ఇవ **సలిలః। ఏకః** ద్వితీయస్య అభావాత్। అవిద్యయా హి ద్వితీయః ప్రవిభజ్యతే। సా చ శాంతా అత్ర। అతః ఏకః। **ద్రష్టా** దృష్టేః అవిపరిప్లుతత్వాద్ ఆత్మజ్యోతిస్స్వభావాయాః। **అద్వైతః** ద్రష్టవ్యస్య ద్వితీయస్య అభావాత్।।

ఏతద్ అమృతమ్ అభయమ్। **ఏషః బ్రహ్మలోకః**, బ్రహ్మ ఏవ లోకో బ్రహ్మలోకః। పరః ఏవ అయమ్ అస్మిన్ కాలే వ్యావృత్తకార్యకరణోపాధిభేదః స్వే ఆత్మజ్యోతిషి శాంతసర్వసంబంధో వర్తతే హే **సమ్రాట్! ఇతి హ ఏవం జనకమ్ అనుశశాస** అనుశిష్టవాన్ **యాజ్ఞవల్క్యః** ఇతి శ్రుతివచనమ్।।

అవతారిక : కథం వా అనుశశాస?

ఏషాఽస్య పరమా గతిరేషాఽస్య పరమా సంపదేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనంద ఏతస్యైవానందస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవంతి ।। 32

ఏషా అస్య విజ్ఞానమయస్య **పరమా గతిః**। యాః తు అన్యాః దేహగ్రహణలక్షణాః బ్రహ్మాదిస్తంబపర్యంతాః అవిద్యాకల్పితాః తాః గతయః అతః అపరమాః అవిద్యావిషయత్వాత్। ఇయం తు దేవత్వాదిగతీనాం కర్మవిద్యాసాధ్యానాం పరమా ఉత్తమా యః సమస్తాత్మభావః। యత్ర న అన్యత్ పశ్యతి న అన్యత్ శృణోతి న అన్యద్ విజానాతి ఇతి।।

ఏషా ఏవ చ పరమా **సంపత్** సర్వాసాం సంపదాం విభూతీనామ్ ఇయం పరమా స్వాభావికత్వాద్ అస్యాః। కృతకాః హి అన్యాః సంపదః। తథా **ఏషః అస్య పరమో లోకః**। యే అన్యే కర్మఫలాశ్రయాః లోకాః తే అస్మాద్ అపరమాః। అయం తు న కేనచన కర్మణా మీయతే, స్వాభావికత్వాత్। ఏషః అస్య పరమో లోకః।।

తథా **ఏషః అస్య** పరమః **ఆనందః**। యాని అన్యాని విషయేంద్రియసంబంధజనితాని ఆనందజాతాని తాని అపేక్ష్య ఏషః అస్య పరమః ఆనందో నిత్యత్వాత్। యో వై భూమా తత్సుఖమ్ (ఛాం.ఉ. 7-23-1) ఇతి శ్రుత్యంతరాత్। యత్ర అన్యత్ పశ్యతి అన్యద్ విజానాతి తద్ అల్పం మర్త్యమ్ అముఖ్యం సుఖమ్। ఇదం తు తద్విపరీతమ్। అతః ఏవ ఏషః అస్య పరమః ఆనందః।।

ఏతస్య ఏవ ఆనందస్య మాత్రాం కలామ్ అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాం విషయేంద్రియసంబంధకాలవిభావ్యాం **అన్యాని భూతాని ఉపజీవంతి**। కాని తాని? తతః ఏవ ఆనందాద్ అవిద్యయా ప్రవిభజ్యమానస్వరూపాణి అన్యత్వేన తాని బ్రహ్మణః పరికల్ప్యమానాని అన్యాని సంతి ఉపజీవంతి భూతాని విషయేంద్రియసంపర్కద్వారేణ విభావ్యమానామ్।। 32

అవతారిక : యస్య పరమానందస్య మాత్రాః అవయవాః బ్రహ్మాదిభిః మనుష్యపర్యంతైః భూతైః ఉపజీవ్యంతే, తదానందమాత్రాద్వారేణ మాత్రిణం పరమానందమ్ అధిజిగమయిషన్ ఆహ, సైంధవలవణశకలైః ఇవ లవణశైలమ్ ---

స యో మనుష్యాణాగ్ం రాద్ధస్సమృద్ధో భవత్యన్యేషామధిపతిస్సర్వైర్మానుష్యకైర్భోగైస్సంపన్న తమస్స మనుష్యాణాం పరమ ఆనందః ।।

స **యః** కశ్చిత్ **మనుష్యాణాం** మధ్యే **రాద్ధః** సంసిద్ధః అవికలః సమగ్రావయవః ఇతి అర్థః। **సమృద్ధః** ఉపభోగోపకరణ సంపన్నో **భవతి**। కించ **అన్యేషాం** సమానజాతీయానాం **అధిపతిః** స్వతంత్రః పతిః న మాండలికః, సర్వైః సమస్తైః, **మానుష్యకైః** ఇతి దివ్యభోగోపకరణనివృత్త్యర్థమ్। మనుష్యాణామ్ ఏవ యాని భోగోప కరణాని తైః సంపన్నానామ్ అపి అతిశయేన సంపన్నః **సంపన్నతమః** సః **మనుష్యాణాం పరమః ఆనందః**।।

తత్ర ఆనందానందినోః అభేదనిర్దేశాత్ న అర్థాంతరభూతత్వమ్ ఇత్యేతత్। పరమానందస్య ఏవ ఇయం విషయ విషయ్యాకారేణ మాత్రా ప్రసృతా ఇతి హి ఉక్తమ్, యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్ (31వ మంత్రము) ఇత్యాదివాక్యేన। తస్మాద్ యుక్తః అయం పరమః ఆనందః ఇతి అభేదనిర్దేశః। యుధిష్ఠిరాదితుల్యో రాజా అత్ర ఉదాహరణమ్।।

దృష్టం మనుష్యానందమ్ ఆదిం కృత్వా శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణ ఉన్నీయ పరమానందం యత్ర భేదో నివర్తతే తమ్ అధిగమయతి। అత్ర అయమ్ ఆనందః శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణ వర్ధమానో యత్ర వృద్ధికాష్ఠామ్ అనుభవతి, యత్ర గణితభేదో నివర్తతే, అన్యదర్శనశ్రవణమననాభావాత్, తం పరమానందం వివక్షన్ ఆహ --

అథ యే శతం మనుష్యాణామానందాస్స ఏకః పితృణాం జితలోకానామానందోఽథ యే శతం పితృణాం జితలోకానామానందాస్స ఏకో గంధర్వలోక ఆనందోఽథ యే శతం గంధర్వలోక ఆనందాస్స ఏకః కర్మదేవానామానందో యే కర్మణా దేవత్వమభిసంపద్యంతేఽథ యే శతం కర్మదేవానామానందాస్స ఏక ఆజానదేవానామానందో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతమాజానదేవానామానందాస్స ఏకః ప్రజాపతిలోక ఆనందో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనందాస్స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనందో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతః ।।

అథ యే మనుష్యాణాం ఏవంప్రకారాః **శతం ఆనందభేదాః** సః **ఏకః పితృణామ్**। తేషాం విశేషణం **జితలోకానాం** ఇతి। శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄన్ తోషయిత్వా తేన కర్మణా జితో లోకో యేషాం తే జితలోకాః పితరః। తేషాం పితృణాం జితలోకానాం మనుష్యానందశతగుణీకృతపరిమాణః **ఏకః ఆనందో** భవతి।।

సః అపి శతగుణీకృతో **గంధర్వలోకే ఏకః ఆనందో** భవతి। సః చ శతగుణీకృతః **కర్మదే వానామ్ ఏకః ఆనందః**। అగ్నిహోత్రాదిశ్రౌత **కర్మణా యే దేవత్వం** ప్రాప్నువంతి తే కర్మదేవాః। తథా ఏవ **ఆజానదేవానామ్ ఏకః ఆనందః**। ఆజానతః ఏవ ఉత్పత్తితః ఏవ యే దేవాః తే ఆజానదేవాః। **యః చ శ్రోత్రియః** అధీతవేదః, **అవృజినో** వృజినం పాపం తద్రహితో యథోక్తకారీ ఇతి అర్థః। **అకామహతో** వీతతృష్ణః ఆజానదేవేభ్యః అర్వాగ్ యావంతో విషయాః తేషు, తస్య చ ఏవంభూతస్య ఆజానదేవైః సమానః ఆ నందః ఇత్యేతద్ అన్వాకృష్యతే చశబ్దాత్।।

తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణః **ప్రజాపతిలోకే ఏకః ఆనందో** విరాట్శరీరే। తథా తద్విజ్ఞానవాన్ **శ్రోత్రియః** అధీతవేదః **చ అవృజినః** ఇత్యాది పూర్వవత్। తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణః **ఏకః ఆనందో బ్రహ్మలోకే** హిరణ్యగర్భాత్మని। **యః చ** ఇత్యాది పూర్వవత్।।

అవతారిక : అతః పరం గణితనివృత్తిః। ఏష పరమ ఆనందః (32వ మంత్రము) ఇతి ఉక్తః యస్య చ పరమానందస్య బ్రహ్మలోకాద్యానందాః మాత్రాః ఉదధేః ఇవ విప్రుషః। ఏవం శతగుణోత్తరవృద్ధ్యుపేతాః ఆనందాః యత్ర ఏకతాం యాంతి, యః చ శ్రోత్రియప్రత్యక్షః ---

అథైష ఏవ పరమ ఆనంద ఏష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ।।

అథ ఏషః ఏవ సంప్రసాదలక్షణః **పరమః ఆనందః**। తత్ర హి న అన్యత్ పశ్యతి న అన్యత్ శృణోతి, అతో భూమా, భూమత్వాద్ అమృతః, ఇతరే తద్విపరీతాః।।

అత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే తుల్యే। అకామహతత్వకృతో విశేషః ఆనందశతగుణవృద్ధిహేతుః। అత్ర ఏతాని సాధనాని శ్రోత్రియత్వావృజినత్వాకామహతత్వాని తస్య తస్య ఆనందస్య ప్రాప్తౌ అర్థాద్ అభిహితాని, యథా కర్మాణి అగ్నిహోత్రాదీని దేవానాం దేవత్వప్రాప్తౌ।।

తత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వలక్షణే కర్మణీ అధరభూమిషు అపి సమానే ఇతి న ఉత్తరానందప్రాప్తిసాధనే అభ్యుపేయేతే। అకామహతత్వం తు వైరాగ్యతారతమ్యోపపత్తేః ఉత్తరోత్తరభూమ్యానందప్రాప్తిసాధనమ్ ఇతి అవగమ్యతే। సః ఏషః పరమః ఆనందో వితృష్ణశ్రోత్రియప్రత్యక్షః అధిగతః। తథా చ వేదవ్యాసః -- యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖమ్। తృష్ణాక్షయ సుఖస్యైతే నార్హతష్షోడశీం కలామ్।। ఇతి।।

ఏషః బ్రహ్మలోకో హే **సమ్రాడ్ ఇతి హ ఉవాచ యాజ్ఞవల్క్యః**। సః **అహం** ఏవమ్ అనుశిష్టో **భగవతే** తుభ్యం **సహస్రం దదామి** గవామ్।।

బృహదారణ్యకోపనిషత్తునకు శ్రీమచ్ఛంకర భగవత్పాదుల భాష్యమునకు స్వామి తత్త్వవిదానంద సరస్వతి చేసిన తత్త్వప్రకాశిక అనే వివరణాత్మకమగు అనువాదములో సంగ్రహ జ్యోతిర్బ్రాహ్మణము ముగిసినది.

****